

Ziekenzalving: sacrament of ritueel?

Onderzoek naar oplossingen met betrekking tot vragen over toedienen van het sacrament van de ziekenzalving indien geen priester voorhanden is.

Het Heilig Oliesel uit de Zeven Sacramenten van Rogier van der Weyden

Gaby Dijkhuizen
131054
GPW

Juni 2019

Samenvatting

Dit onderzoek gaat over bewoners van zorginstellingen die graag het sacrament van de ziekenzalving willen ontvangen. Daar zij veelal langere tijd in een verzorgingstehuis verblijven, vervaagt de band met de parochie. Logischerwijs komt de vraag naar het sacrament van de ziekenzalving dan vaak terecht bij de geestelijk verzorger. Het sacrament van de ziekenzalving mag volgens de traditie enkel bediend worden door een priester. In hoeverre kan de geestelijk verzorger ingaan op deze vraag? Dit geldt zeker voor mij, daar ik protestants ben en de protestantse traditie het sacrament van de ziekenzalving niet meer als zodanig (er)kent.

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt als volgt:

In hoeverre kan een protestants geestelijk verzorger ingaan op de vraag van bewoners van een zorginstelling om het sacrament van de ziekenzalving toe te dienen wanneer er geen priester voorhanden is?

Dit onderzoek betreft een kwalitatief onderzoek waarbij gebruik is gemaakt van diepte-interviews met collega's en ambtsdragers waarin de literatuur wordt getoetst aan de praktijk. Door de resultaten van de interviews te vergelijken met zowel de literatuur, het gekozen theoretisch kader, de praktijk en de probleemstelling wordt er een compleet beeld geschetst hoe er wordt en kan worden gehandeld bij de vraag naar ziekenzalving wanneer er in de context van een verzorgingstehuis geen priester voorhanden is.

De basis van het probleem is van ecclesiologische aard aangezien ziekenzalving enkel en alleen kan worden toegediend door een priester. De taak van het toedienen van het sacrament van de ziekenzalving mag door de priester niet uit handen gegeven worden. Daarmee is het toedienen van het sacrament van de ziekenzalving de verantwoordelijkheid van de Rooms-katholieke kerk. De geestelijk verzorger kan hierin ondersteunen door een priester te faciliteren. Bovendien mag de geestelijk verzorger wel nadenken over de wens van de bewoner en/of de familie van de bewoner. Door met elkaar in gesprek te gaan kan men tot de conclusie komen dat de bewoner graag een ziekenzegen of afscheidsritueel wenst. Daarbij dient duidelijk aangegeven te worden dat zowel een ziekenzegen als een afscheidsritueel geen sacrament is en derhalve als zodanig geen alternatief is voor het sacrament van de ziekenzalving. Als protestants geestelijk verzorger heeft men bovendien te maken met het feit dat de ziekenzalving binnen de protestantse traditie niet als sacrament gezien wordt. Binnen de protestantse traditie kent men alleen het sacrament van doop en avondmaal.

Voorwoord

Sinds 1 januari 2018 ben ik geestelijk verzorger binnen Meander. Meander Groep is de grootste zorgaanbieder in Parkstad en de Westelijke Mijnstreek (<https://www.meandergroep.com/>). Vanouds is dit een Rooms-katholieke omgeving met uitzondering van een protestantse minderheid die, met name in de tijd van de grote werkgelegenheid in de mijnen, van elders uit Nederland is komen werken in deze streek.

Als protestants geestelijk verzorger (lid van de Unie van Baptistengemeenten in Nederland)—en dus ongewijd vanuit Rooms-katholiek oogpunt—merk ik spanning rond de liturgische handelingen; zo mag ik geen laatste sacrament toedienen, niet het eucharistisch gebed uitspreken, de heilige communie uitdelen etc. Dit wordt eens te meer problematisch door het steeds verder afnemend aantal Rooms-katholieke priesters binnen de zorginstellingen zonder dat de vraag naar liturgische handelingen afneemt.

Is de klant (dit is de benaming binnen Meander van mensen die diensten afnemen. Zelf spreek ik liever van bewoner of cliënt) de opdrachtgever of is dat de bisschop? Moet ik als geestelijk verzorger zelfstandig opereren of juist een band met de eigen kerk houden, of juist helemaal niet? Moet ik ambtsdrager zijn / in een bediening staan binnen mijn eigen kerkelijke traditie of juist helemaal niet? Hoe denken mijn Rooms-katholieke collega's hierover? Hoe denken de bewoners hierover? Maar zeker ook: Hoe wordt hierover vanuit de Rooms-katholieke ambtstraditie gedacht en hoe gaan andere zorginstellingen met deze vraagstukken om?

Ik ben dan ook dankbaar dat ik een steentje heb mogen bijdragen aan mogelijke oplossingen voor bovengenoemde vraagstukken. Dankbaar voor Hub Pustjens, opgevolgd door Bert Brock, die me beiden de ruimte en het vertrouwen gaven om dit onderzoek te mogen doen. Dankbaar voor mijn collega's en de diverse geïnterviewde ambtsdragers. Zonder hen was ik nooit tot een helder beeld van de praktijk gekomen. De mensen die met mij hebben meegelezen en mij taalkundig hebben aangevuld, met name A.M. Meister. Mijn gezin voor de steun en de bereidheid om mij de tijd te gunnen dit te kunnen onderzoeken. Verder wil ik een ieder bedanken die op één of andere manier betrokken is geweest bij dit onderzoek. Zonder jullie had ik mijn onderzoek nooit kunnen afronden. Maar bovenal dank aan de Schepper van hemel een aarde, de gever van het leven en mijn drijfveer om het werk te doen waartoe Hij mij geroepen heeft.

Gaby Dijkhuizen
Juni 2019

Inhoudsopgave

Samenvatting	2
Voorwoord	3
Inleiding	5
Hoofdstuk 1: Probleemstelling	6
1.1 Probleemanalyse	6
1.2 Verificatie	7
1.3 Onderzoeksdoelstelling	8
1.4 Hoofdvraag en deelvragen	8
1.5 Begrippenlijst	9
Hoofdstuk 2: Theoretisch kader	11
2.1 Priestertekort	11
2.2 Ziekenzalving	13
2.3 Alternatieven	15
Hoofdstuk 3: Methode	17
3.1 Methodiek	17
3.2 Vragen-interview	18
Hoofdstuk 4: Resultaten	19
4.1 Deelvraag 1	19
4.2 Deelvraag 2	24
4.3 Deelvraag 3	28
4.4 Deelvraag 4	29
4.5 Deelvraag 5	31
Hoofdstuk 5: Conclusie	33
5.1 Conclusies per deelvraag	33
5.2 Conclusie hoofdvraag	35
5.3 Aanbevelingen	36
Literatuurlijst	37
Bijlagen 1 tot en met 17 (antwoorden respondenten)	38
Bijlage 19 antwoorden interview / visie vicaris Smeets	56
Bijlage 18 antwoorden interview / visie deken Nevelstein	57
Bijlage 20 ruwe data analyse antwoorden respondenten	59
Bijlagen I tot en met V (Rituelen)	60

Inleiding

Volgens socioloog Dean Hoge groeit het aantal katholieke mensen wereldwijd, maar zit er geen groei in het totaal aantal priesters. In het rijke Westen daalt zelfs het aantal priesters, terwijl in andere landen het priesteraantal toeneemt.¹ Dit gegeven is duidelijk zichtbaar binnen de zorginstelling Meander waar vorig jaar nog slechts één pater (pater is in de Rooms-katholieke kerk de naam die gegeven wordt aan een monnik, kloosterling, missionaris of lid van een religieuze congregatie die priester is. Het woord zelf komt uit het Latijn, Grieks en Umbrisch en betekent "vader")² in dienst was voor de gehele zorginstelling. Deze pater is per 1 januari 2019 met emeritaat gegaan, zodat vanaf dat moment geen priester meer in dienst is van zorginstelling Meander.

Binnen Meander, de opdrachtgever van dit onderzoek, leeft de vraag in welke mate er behoefte is aan een priester; vragen andere tijden niet om een andere aanpak? De daling van het aantal Rooms-katholieken bewoners - ook binnen de stichting - zal uiteindelijk toch ook zijn weerslag hebben. Uit nieuwe cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) blijkt dat meer dan de helft van alle Nederlanders niet bij een religieuze groepering is aangesloten. Voor het eerst is het aantal niet-gelovigen hoger dan het aantal gelovigen.³

Bovendien blijkt dat de lichte daling van de kerkgang sinds 2012 geheel voor rekening komt van de katholieken. Bij zowel protestanten als moslims is het bezoek aan de kerk of de moskee niet afgenomen.⁴ De vraag naar de behoefte aan een priester en de bijbehorende liturgische handelingen in deze organisatie is daarom een legitieme vraag.

Zoals ik in het Voorwoord reeds heb aangegeven, merk ik spanning rond de liturgische handelingen. In dit onderzoek beperk ik me tot de behoefte aan een priester bij het toedienen van het sacrament der ziekenzalving, maar in theorie zou het priestertekort nog veel breder genomen kunnen worden; denk aan de eucharistieviering, het uitdelen van de heilige communie, het openen van het tabernakel etc.

Om de hoofdvraag te beantwoorden volgt dit onderzoek de volgende opbouw en hoofdstukindeling: In hoofdstuk 1 wordt de probleemstelling beschreven. Hier wordt het probleem uitgelegd en het doel van het onderzoek weergegeven.

In hoofdstuk 2 wil ik stilstaan bij het theoretisch kader. Hier worden theorieën beschreven die van toepassing zijn op het onderwerp van het onderzoek. Denk hierbij aan de visie op het ambt, theorieën over het priestertekort en theorieën over alternatieven die men in de praktijk kan toepassen.

In hoofdstuk 3 wordt de methodologie van dit onderzoek beschreven. Wie ga ik interviewen, welke vragen ga ik stellen om de praktijk naast de theorie te kunnen leggen en in hoeverre is een dergelijk onderzoek betrouwbaar?

In Hoofdstuk 4 worden de resultaten van het onderzoek beschreven. Hierin leg ik de verkregen resultaten vanuit de interviews naast de theorieën, zodat ik ze kan vergelijken en dat er een antwoord op de deelvragen geformuleerd kan worden.

In hoofdstuk 5 zal ik zo goed als mogelijk een antwoord geven op de hoofdvraag .

Als laatste zal ik aanbevelingen geven hoe m.i. om te gaan met de in hoofdstuk 1 gegeven probleemstelling.

¹ Hoge, Dean R. (Summer 2005). "Facts and figures: the state of the priesthood". *Boston College magazine*. Chestnut Hill, MA: Boston College.

² <https://nl.wikipedia.org/wiki/Pater>

³ <https://www.cbs.nl>

⁴ <https://www.cbs.nl>

Hoofdstuk 1: Probleemstelling

In Hoofdstuk 1 wordt de probleemstelling besproken. Dat begint in paragraaf 1.1 met de probleemanalyse. Het is een feit dat het aantal priesters afneemt, maar de vraag is in hoeverre het priestertekort een probleem is met betrekking tot het toedienen van het sacrament der ziekenzalving. In paragraaf 1.2 zal ik verder ingaan op de verificatie van het gestelde probleem. Vervolgens zal ik in paragraaf 1.3 kort aanhalen wat de doelstelling van het onderzoek is. Paragraaf 1.4 geeft de hoofdvraag en de deelvragen weer waarop antwoord zal moeten worden gegeven alvorens een adviesrapport uit te kunnen brengen. Hoofdstuk 1 eindigt met een begrippenlijst. Van een aantal begrippen geef ik bij voorbaat de betekenis hoe deze in de context van het onderzoek gelezen dienen te worden.

1.1 Probleemanalyse

Het is een feit dat het aantal priesters in Nederland geleidelijk afneemt. Uit cijfers van Kaski, Onderzoekscentrum religie en samenleving van de Radboud Universiteit, zien wij deze afname van het aantal priesters terug. Voor het onderzoek is het totaal aantal priesters van belang daar zowel de reguliere als de seculiere priester het sacrament van de ziekenzalving mag toedienen. Immers, het verschil tussen regulier en seculier ligt in de belofte aan wie te gehoorzamen bij de wijding. De seculiere priester belooft gehoorzaamheid aan de bisschop, daar waar de reguliere priester zijn gehoorzaamheid belooft aan de overste van bijvoorbeeld een orde of klooster. Beiden mogen worden ingeschakeld daar waar de bisschop en/of overste toestemming heeft gegeven. Echter, in de praktijk zul je eerder te maken hebben met een seculiere priester omdat reguliere priesters vaker leven in afzondering.

Aantal priesters werkzaam in de bisdommen 2011-2015:

<i>Jaar (op 31-12)</i>	<i>Seculiere priesters</i>	<i>Reguliere priesters</i>	<i>Priesters totaal</i>
2011	585	226	811
2012	559	184	743
2013	550	173	723
2014	554	169	723
2015	538	157	695

Kerncijfers Rooms-Katholieke Kerk 2015 Rapport nr. 644, september 2016

Ook volgens de jongste cijfers van het onderzoekscentrum Kaski van de Radboud Universiteit in Nijmegen naar het aantal beroepskrachten in de bisdommen is het aantal beroepskrachten in de bisdommen de laatste vijf jaar met 16 procent gedaald. Van 1.398 in 2013 naar 1.178 eind 2017. Ruim 650 (meer dan de helft) van hen zijn priester. Bas de Vries, researchredacteur bij de NOS, meldt in het artikel: "Priesteropleiding ontkomt niet meer aan nadrukkelijk bespreken seksueel misbruik", geschreven op 15 december 2018, dat Nederland 92 priesterstudenten telt en dat daarvan slechts 26 uit Nederland komen (www.nos.nl). Dergelijke informatie geeft de verwachting dat het aantal priesters geleidelijk steeds verder zal afnemen.

Het Tweede Vaticaans Concilie leert in de dogmatische constitutie *Lumen Gentium* dat de priester 'in persona Christi' (hij handelt als Christus, dus als God) het Misoffer viert en de sacramenten toedient.⁵ Dat wil dus zeggen dat enkel de priester bevoegd is de sacramenten te bedienen en plaatsvervangend optreedt als Christus. Echter, wanneer het aantal priesters daadwerkelijk geleidelijk verder gaat afnemen, maar de behoefte naar - in dit geval - het sacrament van de ziekenzalving blijft, ontstaat er een disbalans in vraag en aanbod naar in dit geval een priester.

Daarbij mag de vraag worden gesteld of er behoefte is aan het sacrament (dat ook een ritueel omhelst, maar dat enkel door de priester - die handelt als Christus - mag worden bediend) of dat er behoefte is aan een (afscheid)ritueel, waarbij het deel krijgen aan de vergeving van God middels de priester van minder prominente waarde is. Theo Sikking, pastoraal werker in het Carolus ziekenhuis te Den Bosch, benoemt in een artikel in Trouw (25-11-2005) het volgende:

Mensen willen een persoonlijk en vakkundig uitgevoerd ritueel. Ze hebben geen behoefte aan een polemieek aan het bed. Bovendien: veel katholieke ouderen zijn progressiever of ruimdenkender dan de gemiddelde priester die nu van de opleiding komt. Het pastoraat in Nederlandse ziekenhuizen is sowieso een eiland van no-nonsense-oecumene. In de meeste ziekenhuizen zijn de afdelingen territoriaal verdeeld over het team geestelijke verzorgers, dat bijvoorbeeld bestaat uit een dominee, een Rooms-katholiek pastoraal werker en een humanist. Alleen als mensen erom vragen, wordt er iemand van de eigen denominatie bij geroepen. Hierdoor komt het ook voor dat protestantse geestelijke verzorgers 'een zalvingritueel' uitvoeren bij katholieken.⁶

1.2 Verificatie

Ter verificatie van het probleem heb ik gesproken met verscheidene mensen. In eerste instantie met mijn collega die werkzaam is als geestelijk verzorger binnen mijn eigen organisatie. Zij stelt dat niet meer dan een ziekenzegen gegeven kan worden aan de bewoner wanneer er geen priester voorhanden is. Deze bewoner verwacht immers niet slechts een ritueel, maar verlangt deel te krijgen aan een sacrament. Een sacrament is immers een middel van genade waarmee de ontvanger middels de priester deel krijgt aan de vergeving van God. Dit is bij de ziekenzegen niet het geval: immers, de leek is niet plaatsvervangend voor Christus. Zij geeft aan dat er niet lichtvaardig mag worden gedacht over dit laatste sacrament.

Vervolgens heb ik het probleem voorgelegd aan de VGVL (Vergadering Geestelijk Verzorgers Limburg). Hier wordt heel verschillend over het probleem gedacht. Op de eerste plaats mag de vraag gesteld worden wie vorm moet geven aan de oplossing voor het probleem. Is dat de katholieke kerk of is dat de geestelijke verzorger? Bovendien komt bij de verificatie van het probleem steeds naar voren dat het gaat om het gesprek over wat de bewoner en/of de familie van de bewoner wil. Wanneer er behoefte is aan het sacrament dan is het de taak van de geestelijk verzorger om daarin - indien mogelijk - te faciliteren.

Daarnaast heb ik gesproken met vicaris Ed Smeets die verantwoordelijk is voor het beleid van het bisdom Roermond op het gebied van liturgie en kerkmuziek. Hij benadrukt (persoonlijk gesprek, 07 januari 2019) dat in zijn ogen er voor het sacrament van de ziekenzalving géén sprake is van een priestertekort.

⁵ Vgl. 2e Vaticaans Concilie, Constitutie, Over de Kerk, Lumen Gentium (21 nov 1964)

⁶ <https://www.trouw.nl>

Hij is zich ervan bewust dat het priesteraantal en het aantal priesterstudenten afneemt, maar wanneer volgens hem de priesters de prioriteiten juist stellen en er - zoals afgesproken in het Tweede Vaticaans Concilie - wordt teruggegaan naar de oorspronkelijke betekenis van het sacrament van de ziekenzalving, namelijk, dat de ziekenzalving is bedoeld tot oprichting van de mens, er geen sprake kan zijn van een priestertekort op dit gebied. Vaak wordt de priester pas ingeschakeld wanneer iemand stervende is en er geen sprake meer is van zalven ter oprichting van de mens. Ook geeft de vicaris aan dat te allen tijde duidelijk moet zijn wanneer een afscheidsritueel wordt gegeven of een sacrament wordt bediend.

1.3 Onderzoeksdoelstelling

Bij Meander staat het welbevinden van de klant hoog in het vaandel. De slogan van Meander is: 'mensen met aandacht'. Het doel is het beantwoorden van de vraag in hoeverre een geestelijk verzorger kan ingaan op de vraag van klanten binnen een zorginstelling om het sacrament van de ziekenzalving toe te dienen wanneer er geen priester voorhanden is, met het oog op het welbevinden van de klant. Door het tekort aan priesters kan niet altijd het 'geldig sacrament' worden aangeboden. Wat kunnen we de klant in dezen wel aanbieden zodat we niet voorbijgaan aan het welbevinden van de klant.

Na afronding van het onderzoek zal er een adviesrapport aan Meander Parkstad worden overhandigd met het advies hoe om te gaan met de vraag naar het sacrament der ziekenzalving van klanten van Meander Parkstad bij gebrek aan een priester.

1.4 Hoofdvraag en deelvragen

Hoofdvraag:

In hoeverre kan een protestants pastoraal medewerker, met het oog op het welbevinden van de klant, ingaan op de vraag van klanten binnen een zorginstelling om het sacrament van de ziekenzalving toe te dienen wanneer er geen priester voorhanden is?

Deelvragen hierbij zijn:

1. Knelpunten in de Rooms-katholieke visie op ambt en sacramentalisme
 - a) Wat houdt het rooms-katholieke sacrament van de ziekenzalving in?
 - b) Wat zegt het kerkelijk leergezag over ziekenzalving?
 - c) Wanneer spreken we van een geldig sacrament?
 - d) Wanneer is iemand een gewijd persoon?
 - e) Zijn er uitzonderingen?
2. Hoe geven protestanten vorm aan het ambt en de ziekenzalving?
(rekening houdend met het feit dat de ziekenzalving tegenwoordig niet meer tot de sacramenten behoort in de protestantse traditie).
3. Hoe wordt nu - en mogelijk in de toekomst - in de praktijk vorm gegeven aan een oplossing voor het priestertekort?
 - a) Voor Rooms-katholieke gelovigen die geheel aan de traditie willen vasthouden;
 - b) Voor Rooms-katholieke gelovigen die een ruimere praktijk geen probleem vinden.

4. Welke mogelijkheden/alternatieven voor het toedienen van het sacrament van de ziekenzalving in verband met het priestertekort vind ik in de praktijk in verschillende zorginstellingen?
5. Wat zijn mijn eigen afwegingen betreffende de mogelijkheden/alternatieven voor het priestertekort?

1.5 Begrippenlijst

Een **klant** is de afnemer van een dienst van een Meandergroep.

Een **priester** is een Rooms-katholiek geestelijke die door een bisschop is gewijd.⁷

Een **bisschop** is het hoofd van de Rooms-katholieke priesters in een bepaald gebied.⁸

Het **Heilig oliesel** is de formele religieuze handeling die bestaat uit het zalven met olie en het opzeggen van gebeden door een priester voor iemand die dreigt te sterven.⁹

Sacrament : Rond het jaar 1000 is men in de Rooms-katholieke traditie gekomen tot een serie van zeven sacramenten, waarbij het getal zeven in de Bijbel staat voor 'aardse volheid'. In de Reformatie heeft men het aantal sacramenten teruggebracht naar twee (doop en avondmaal).

Alle sacramenten bemiddelen genade van God naar gelovigen toe. De Rooms-katholieke traditie kent zeven sacramenten: doop (doopsel), eucharistie (ook wel eerste communie genoemd, naar de eerste gelegenheid dat een gedoopte katholiek mag deelnemen aan de eucharistie), vormsel, huwelijk, wijding (tot diaken, priester en bisschop), biecht en ziekenzalving. Elk sacrament wordt 'toegediend' of 'bediend' door een gewijde ambtsdrager. Een diaken mag dopen en een huwelijk inzegenen. Een priester mag datzelfde, maar ook de eucharistie vieren, de biecht afnemen (of 'biecht horen') en de ziekenzalving toedienen. Een bisschop als laatste mag alle sacramenten bedienen en exclusief die van wijding en vormsel.

Belangrijk is om te zeggen dat elk sacrament vooruit grijpt op Gods definitieve aanwezigheid onder de mensen (op het Einde der Tijden volledig gerealiseerd). Daarmee is een paradox geschapen: tussen 'nu reeds' en 'nog niet'. In Jezus Christus is God aanwezig in het handelen van de kerkelijke gemeenschap die in Zijn naam samen gekomen is, maar tegelijkertijd hoef je de televisie maar aan te zetten om te zien dat Gods Koninkrijk nog lang geen volledige realiteit is geworden. In de sacramenten krijgen de gelovigen een voorproefje van de hemelse heerlijkheid als wij God kunnen zien 'van aangezicht tot aangezicht'.¹⁰

Clerus: (Grieks: kleros = erfdeel) De geestelijke stand in de Rooms-katholieke kerk. Wordt scherp onderscheiden van leken (Grieks: laikos = uit het volk).

De clerus ontleent zijn eigenheid en status aan de door goddelijke verordening ingestelde hiërarchie die bestaat uit degenen die tot bisschoppen, priesters en diakenen zijn gewijd. Uit de bisschoppen worden kardinalen gekozen en uit de kardinalen de paus.¹¹

Met **leek** wordt in de hiërarchie van de Rooms-katholieke kerk iedereen bedoeld die geen wijding tot bisschop, priester, kloosterling(e) of diaken heeft ontvangen.¹²

⁷ <https://www.muiswerk.nl>

⁸ <https://www.muiswerk.nl>

⁹ <https://www.encyclo.nl>

¹⁰ <https://www.luceptia.nl>

¹¹ <https://www.cultureelwoordenboek.nl>

¹² <https://nl.wikipedia.org>

Presbyter: In de eerste Christelijke kerk noemde men - naar het voorbeeld der Joden - de presbyters de (oudste) mannen die met het toezicht op het gedrag der leden belast waren. Vaak waren het tevens bisschoppen, oftewel bestuurders van de kerkelijke bezittingen, zodat presbyter dikwijls gelijkloënd was met bisschop. Doch sedert de 4e eeuw kwamen de Presbyters onder de bisschop te staan; zij bleven de priesterlijke wijding behouden, zoals nog heden het geval is.

In de Protestantse kerk is presbyter, wat men bij de hervormden een ouderling noemt: iemand die door de gemeente gekozen wordt om toezicht te houden op het gedrag der leden en het bestuur der kerkelijke aangelegenheden.¹³

Het **viaticum** (reisvoedsel)

Dat is de Eucharistie, ontvangen door hen die op het punt staan het aardse leven te verlaten en die zich voorbereiden op het eeuwig leven. De communie met het Lichaam en Bloed van de gestorven en verrezen Christus, ontvangen op het moment van de overgang uit deze wereld naar de Vader, is zaad van eeuwig leven en kracht tot verrijzenis.¹⁴

Met **charismata** worden in deze context de genadegaven bedoeld.

¹³ <https://www.ensie.nl>

¹⁴ <https://www.rkdocumenten.nl>

Hoofdstuk 2: Theoretisch kader

In dit hoofdstuk worden de theorieën die reeds bestaan en die relevant zijn voor het beantwoorden van de vragen en de deelvragen besproken. De bestaande theorieën zijn input voor onder andere de literatuurstudie en de manier van de praktijk te bevragen. In paragraaf 2.1 zal het theoretisch kader van het probleem met betrekking tot het priestertekort worden beschreven. In paragraaf 2.2 zal worden ingegaan op de theorieën bestaande rondom de ziekenzalving (in al dan niet sacramentele zin) en als laatste in paragraaf 2.3 de theorieën die bestaan rondom alternatieven en mogelijkheden voor het sacrament van de ziekenzalving.

2.1 Priestertekort

Dat het priestertekort als een serieus probleem wordt gezien, blijkt wel uit een brief van de Paus die rechtsreeks is gericht aan de kerkgemeenschap (dit noemt men ook wel een apostolische exhortatie). Wanneer een dergelijke brief ontstaat naar aanleiding van vergadering van de bisschoppen spreken we over een postsynodale apostolische exhortatie. Reeds in 2007 werd er al vergaderd door de bisschoppen over het priestertekort. In de brief naar aanleiding van deze vergadering concludeert Paus Benedictus XVI :

Wat de band tussen Wijdingssacrament en Eucharistie betreft, heeft de Synode zich gebogen over de situatie van verlegenheid die in diverse Bisdommen begint te ontstaan wanneer er rekening gehouden moet gaan worden met het tekort aan priesters. Dat gebeurt niet alleen in sommige gebieden van de eerste evangelisatie, maar ook in landen die een lange christelijke traditie hebben. Een gelijkmatiger verdeling van de clerus zal dan zeker helpen bij de oplossing van dit probleem. Daarvoor is wel de inspanning nodig tot een brede sensibilisering. Laten de Bisschoppen met respect voor hun eigen charisma ook de Instituten van godgewijd leven en de nieuwe kerkelijke organisatievormen betrekken bij de pastorale noden, en laten zij alle leden van de clerus aansporen tot een grotere bereidheid de Kerk te dienen waar dat nodig is, ook als dat een offer kost.¹⁵

Eigenlijk wordt hier dus min of meer gezegd dat de oplossing voor het priestertekort moet worden gezocht in een betere verdeling van de geestelijke stand (waarvan de priesters onderdeel zijn), wetende dat dit offers vraagt, ook van de priesters. In de praktijk zou dat betekenen dat je bereid bent als het ware op zending te gaan naar een gebied waar een priestertekort bestaat, wanneer je als priester uit een gebied komt waar al veel priesters zijn. Zo zie ik bijvoorbeeld in mijn omgeving steeds meer priesters van Indiase afkomst en zien we dat in deze omgeving ook terug in het aantal buitenlandse priesterstudenten die studeren aan het Grootseminarie Rolduc. Een stukje verderop zegt diezelfde Paus tijdens bovengenoemde Postsynodale Apostolische Exhortatie:

Het is tenslotte noodzakelijk een groter vertrouwen te stellen in en meer hoop te vestigen op het initiatief van God. Ook al is er in een aantal gebieden een tekort aan priesters te constateren, toch moet het vertrouwen niet verminderen dat Christus doorgaat met mannen ertoe op te wekken, elke andere bezigheid loslaten en zich geheel te wijden aan de viering van de heilige geheimen, aan de verkondiging van het Evangelie en aan het pastorale dienstwerk.¹⁶

¹⁵ SACRAMENTUM CARITATIS, Het Sacrament van de Liefde – Over de Eucharistie, bron en hoogtepunt van het leven en de zending van de Kerk, Paus Benedictus XVI - Postsynodale Apostolische Exhortatie, 22 februari 2007

¹⁶ SACRAMENTUM CARITATIS, 22 februari 2007

Dat lijkt voorgaand hulpmiddel van de oplossing over de verdeling van de geestelijke stand ietwat te ontcrachten, daar hier het vertrouwen wordt uitgesproken dat Christus mensen zal roepen. Dit sluit aan bij de toespraak van Paus Johannes Paulus II - reeds gegeven in 1990 - waarin hij vermeldt dat het eerste antwoord dat de Kerk moet geven op de crisis in de priesterroeping een akt van volledig vertrouwen op de heilige Geest is. Paus Johannes Paulus II was er diep van overtuigd dat deze overgave in vol vertrouwen nooit teleurgesteld zal worden, als men maar trouw bleef aan de ontvangen genade.¹⁷

De katholieke kerk is zeker niet naïef wat betreft het feit dat er situaties kunnen ontstaan waar een priester niet aanwezig is waar dit wel wenselijk zou zijn. Ook zij hebben nagedacht over noodsituaties. In het wetboek, de Codex van het canonieke recht, wordt hier het volgende over gezegd:

Waar de nood van de Kerk dit wenselijk maakt, kunnen bij gebrek aan bedienaren ook leken, al zijn zij geen lector of acoliet, sommige van hun taken waarnemen, namelijk de bediening van het woord uitoefenen, in liturgische gebeden voorgaan, het Doopsel toedienen en de Heilige Communie uitreiken, volgens de voorschriften van het recht.¹⁸

Dus in noodsituaties mogen leken een aantal taken van onder andere priesters uitoefenen. Echter, het sacrament van de ziekenzalving is hiervan uitgesloten. Dus wat dit sacrament betreft, blijft dit een priesterlijke aangelegenheid. Bovendien zegt de *ecclesiae de mysterio* tijdens de congregatie voor de clerus:

Iedere priester heeft het recht om de functies, verbonden aan de ontvangen wijding, uit te oefenen, indien er zich tenminste geen ernstige gezondheidsredenen voordoen of motieven van disciplinaire aard. Men beseffe dat het bereiken van de vijfenzeventigste verjaardag geen verplichting inhoudt voor de bisschop om het ontslag te aanvaarden; dat ook om een functionalistische visie op de gewijde dienst te vermijden.¹⁹

Dit betekent: ondanks dat een priester met emeritaat is, hij nog altijd het recht heeft om de functies verbonden aan de ontvangen wijding (en dus ook het sacrament van de ziekenzalving) uit te oefenen. In de praktijk wordt er dan ook regelmatig nog een beroep gedaan op priesters die met emeritaat zijn. Blijkbaar kunnen zij eenvoudigweg niet gemist worden.

Een hele andere invalshoek voor het probleem van het priestertekort is het evalueren van de voorwaarden aan het priesterschap. Concreet betekent dit dat men niet de taken van de priester reduceert of overdraagbaar maakt, maar dat men bekijkt of de voorwaarden tot priesterwijding bijgesteld kunnen worden. Zo werd bijvoorbeeld volgens het nieuwsarchief van de Roerom (09-03-2017) in Duitsland de afgelopen maanden, onder meer door voorzitter Thomas Sternberg van het Zentralkomitee der deutschen Katholiken (ZdK), nadrukkelijk gepleit voor de wijding van gehuwde priesters en vrouwelijke diakens. Paus Franciscus onderstreept in zijn gesprek met de Duitse liberale krant 'Die Zeit', waarin vaak verschillende auteurs en verschillende meningen tegenover elkaar gezet worden, dat hij niet gelooft dat de opheffing van het verplichte priestercelibaat een wondermiddel is

¹⁷ H. Paus Johannes Paulus II, Toespraak, Slottoespraak 8e Bisschoppensynode over de vorming van priesters (27 okt 1990)

¹⁸ Wetboek, Codex van het Canonieke recht, Codex Iuris Canonici (25 jan 1983), 230

¹⁹ Mgr. Darío Castrillón Hoyos e.a., *Ecclesiae de mysterio*, Interdicasteriële Instructie over enige vragen betreffende de medewerking van leken gelovigen aan het dienstwerk van de priesters, (15 augustus 1997): © 1997, Libreria Editrice Vaticana Vert.: SRKK, Utrecht

dat het gebrek aan priesters zal oplossen. Paus Franciscus wijst de afschaffing van het verplichte priestercelibaat af. Hij laat echter wel ruimte voor de zogenaamde *virī probati*, gehuwde mannen van rijpere leeftijd en dus met een zekere ervaring en met een onberispelijke staat, die volgens een oude traditie in bepaalde omstandigheden de priesterwijding kunnen ontvangen. Volgens paus Franciscus moet onderzocht worden of zij niet onder bepaalde voorwaarden priester kunnen worden:

Het is de taak van Kerk om het juiste moment te herkennen wanneer de Heilige Geest om iets vraagt. Wij moeten nadenken over de vraag of *virī probati* een oplossing zijn. Dan moeten we bepalen welke taken zij op zich kunnen nemen, bijvoorbeeld in afgelegen gemeenschappen.²⁰

De Duitse bisschoppen zijn voorstander van de *virī probati*. In een artikel van Katholiek Nieuwsblad (KN) digitaal wordt beweerd:

Als paus Franciscus op de Amazonesynode die zal plaatsvinden in oktober 2019 *virī probati* toestaat, dan zullen de Duitse bisschoppen ook toestemming vragen gehuwde mannen tot priester te wijden. Dat heeft de vicevoorzitter van de Duitse bisschoppenconferentie (DBK) tegenover de ARD gezegd. (volgens redactie KN 25-04-2018). De vicevoorzitter van de DBK ging daarmee in op speculaties dat de Amazonesynode van volgend jaar vooral over de *virī probati* zou gaan. Dat betekent niet dat het verplichte priestercelibaat wordt afgeschaft, maar dat rijpe gehuwde mannen tot het priesterschap toegelaten zouden kunnen worden.²¹

Bisschop Franz-Josef Bode van Osnabrück sprak in de tv-documentaire 'Kerk zonder priesters' het vermoeden uit dat zijn collega's dat verzoek zullen doen. Bode zegt: "Wanneer dat in principe mogelijk wordt, dan moet dat ook kunnen in situaties waarin de nood anders is". "Dan moet dat anders worden beargumenteerd, maar dan zullen wij daar ook naar moeten vragen. Het is volstrekt duidelijk dat wij niet rustig zullen blijven".²²

2.2 Ziekenzalving

Is iemand onder u ziek? Laat hij de presbyters van de gemeente roepen; zij moeten een gebed over hem uitspreken en hem met olie zalven in de naam des Heren. ...
(Volgens Jakobus 5:14-15)

Prof. dr. M.J. Paul kwam in een artikel van opbouw online (2001) tot de volgende conclusie:

In de eerste duizend jaar van de kerkgeschiedenis was het overal ter wereld gebruikelijk in de christelijke gemeente om zieken te zalven. Halverwege de twaalfde eeuw kwam daar in West-Europa verandering in. In de Rooms-katholieke kerk ontstonden andere opvattingen over ziekenzalving. Men ging er daar vanuit dat het sacrament altijd genade gaf na toediening. Het 'sacrament der stervenden', ook wel 'het laatste oliesel' genoemd, was totaal niet meer gericht op genezing, maar om het verblijf in het vagevuur te bekorten. In Oost-Europa, in de oosters-orthodoxe kerk, bleef de zalving zijn functie houden. Tijdens de Reformatie, in de zestiende eeuw, maakten Luther en Calvijn een einde aan veel gebruiken uit de Rooms-katholieke Kerk. Zij snoeiden drastisch in de sacramenten en gaven aan dat het laatste oliesel niet datgene was, wat Jacobus bedoeld had. Volgens Paul kon Calvijn de Bijbel

²⁰ <https://www.deroerom.nl>

²¹ <https://KN/Kath.net>

²² <https://www.katholieknieuwsblad.nl>

goed uitleggen, maar gaf hij echter geen nieuwe inhoud aan ziekenzalving. "Het werkt niet in de praktijk, dus we doen het weg", zei hij. Dit had tot gevolg dat alleen doop en avondmaal in protestantse kring overbleven als sacramenten.²³

Uit het bovenstaande is een van wezenlijk belang zijnde conclusie te trekken, namelijk dat protestanten niet meer bekend zijn met de ziekenzalving als zijnde een sacrament. Calvijn en Luther hebben drastisch gesnoeid in de sacramenten onder andere als teken van afzetten tegen de 'goddelijke' macht van de priester, namelijk de priester die spreekt namens God. Het is te kort door de bocht om te zeggen dat dit de enige reden tot reduceren van de sacramenten is, immers Luther heeft onder andere de *Captivitate Babylonica* geschreven waarin de sacramenten kritisch beschouwd worden, maar deze afzetting tegen de 'goddelijke' macht is wel van wezenlijk belang. De angst voor het ambtelijk machtsmisbruik zit er volgens het proefschrift van E.A.J.G. van de Borghht nog steeds diep in. Dit bleek wel uit de vele kerkelijke reacties waarin zij aangeven op hun hoede te zijn voor hiërarchisering en clericalisering van het ambt of voor een ambt in de kerk dat de plaats inneemt van Christus.²⁴ Door dit afzetten c.q. de angst wordt de interpretatie van het woord presbyter (zie begrippenlijst) van essentieel belang wanneer er wordt gekeken naar wie de ziekenzalving mag uitvoeren. Volgens protestanten wordt er in de brief van Jakobus gesproken over de oudsten die erbij gehaald moeten worden, daar waar de Rooms-katholiek spreekt over de priesters als rechtmatige opvolgers van de apostelen. Als tegenreactie op deze gedachte die ontstond tijdens de reformatie is tijdens het Concilie van Trente dat plaatsvond op 25 november 1551 besloten:

Als iemand zegt: dat de priesters van de Kerk, welke na de aansporing van de zalige Jacobus tot de zalving van de zieke erbij gehaald moet worden, niet de priesters zijn die door de bisschop gewijd zijn, maar de oudsten, naar leeftijd, in iedere gemeenschap en dat derhalve de eigenlijke (proprium) bedienaar van het heilig Oliesel niet alleen de priester is, hij zij verdoemd.²⁵

Joseph Kardinaal Ratzinger, beter bekend als de latere paus Benedictus XVI, zei over bovengenoemde: "Deze doctrine is van definitieve aard. Geen diaken noch leek kan het bovengenoemde ministerie uitoefenen op welke wijze en in welke vorm dan ook die het Sacrament wil voorwenden."²⁶

De bisschop dient volgens de codex van het Canonieke recht zelfs te waken dat er geen misbruiken in de kerkelijke discipline binnensluipen, vooral betreffende de bediening van het woord, de viering van de sacramenten en sacramentaliën, de eredienst van God en de Heiligen, alsook betreffende het beheer van de goederen.²⁷ Dat de priester degene is die handelt als Christus, dus namens God het sacrament bedient, werd bevestigd in het Tweede Vaticaans Concilie. Daar wordt geleerd in de dogmatische Constitutie *Lumen Gentium* dat de priester 'in persona Christi' het Misoffer viert en de sacramenten bedient.²⁸

Het is duidelijk dat protestanten en Rooms-katholieken als het ware tegenover elkaar zijn komen te staan wat betreft wie er bedoeld worden met de oudsten en wat betreft de betekenis van de ziekenzalving zijnde een sacrament of niet. Deze gevoeligheid is nog steeds merkbaar. Zo was het

²³ <http://www.opbouwonline.nl>

²⁴ Borghht, E.A.J.G. van der (2000) *Het Ambt herdacht*, Zoetermeer, Uitgeverij Meinema (pag. 467)

²⁵ Canon 4, sessio XIV- Doctrina de sacramento extremaeunctionis 14^e zitting - de leer over het sacrament van het Heilig Oliesel (25 nov 1551)

²⁶ Rome, bij de zetel van de Congregatie voor de Geloofsleer, 11 februari 2005, op de gedachtenisviering van de Heilige Maagd Maria van Lourdes.

²⁷ Wetboek, Codex van het Canonieke recht, 392

²⁸ Vgl. 2e Vaticaans Concilie, Constitutie, Over de Kerk, *Lumen Gentium* (21 nov 1964)

voor mij persoonlijk bijvoorbeeld niet mogelijk het sacrament der ziekenzalving te ontvangen tijdens een algemene ziekenzalving Toen ik uit nieuwsgierigheid vroeg wat de achterliggende gedachte was achter het niet zalven van een protestants persoon, gaf de pastoor aan dat dit alles te maken had met de gevoeligheid over dit onderwerp sinds de Reformatie. Wanneer je op zoek gaat naar de oecumene blijven deze verschillende gedachtegangen een struikelblok.

2.3 Alternatieven

We hebben hierboven gezien dat het vanuit Rooms-katholieke ecclesiologie ondenkbaar is om in alternatieven te denken. Het Rooms-katholieke leergezag is zeer stellig omtrent beambten en de uitoefening van de functies van beambten en daarmee dus ook het bedienen van het sacrament van de ziekenzalving. Joseph Kardinaal Ratzinger die in 2005 als Paus Benedictus XVI werd gekozen, zegt in een toespraak op 27 mei 1998:

Omdat het zo is, omdat de Kerk niet gewoon zelf 'beambten' kan inzetten, maar moet wachten op de roeping van God, daarom - en alleen daarom - kan er een priestertekort bestaan. Daarom gold vanaf het begin dat dit ambt niet door de institutie gecreëerd kan worden, maar dat we God erom moeten bidden. Vanaf het begin is Jezus' woord van kracht: "De oogst is groot, maar arbeiders zijn er weinig. Vraag daarom de Heer van de oogst arbeiders te sturen om te oogsten" (Math. 9:37-38). Vandaar dat de roeping van de twaalf de vrucht was van een gebedsnacht van Jezus (Lucas 6:12 e.v.).²⁹

Met andere woorden: Ratzinger zegt dat men niet moet nadenken over alternatieven voor het priestertekort, maar het priestertekort in gebed moet brengen en vragen de Heer arbeiders (waarmee in deze context de priesters worden bedoeld) te sturen om te oogsten. Zoals reeds eerder benoemd, is het voor de Rooms-katholiek ondenkbaar dat er een alternatief voor beambten oftewel priesters zou zijn.

Echter, ook de Rooms-katholieke kerk is zich bewust van het feit dat er situaties kunnen ontstaan waar geen priester voorhanden is voor het toedienen van het sacrament van de ziekenzalving. Zij zegt daarover:

Waar door het ontbreken van een priester een ziekenzalving niet mogelijk is, bestaat naast het ontvangen van ziekencommunie of viaticum nog de mogelijkheid van een ziekenzegen. De ziekenzegen is - anders dan de ziekenzalving - geen sacrament, maar is een liturgisch gebed waarin Gods zegen over de zieke wordt afgeroepen. Ook diakens en pastoraal werkers kunnen dit doen.³⁰

Theo Sikking, pastoraal werker in het Carolusziekenhuis te Den Bosch, benoemt in een artikel in Trouw (25-11-2005) dat hij dat afgelopen weekeinde vijf mensen heeft bediend. (bedienen is een term die gebruikt wordt voor het toedienen van de laatste sacramenten, waarvan de ziekenzalving in de traditie onderdeel is).

Sikking schrijft:

Dat is uitzonderlijk veel; normaal gesproken is het goed te overzien. En toch, als hij iedereen had doorverwezen naar een priester – wat hij volgens de regels had moeten doen – was het

²⁹ Joseph Kardinaal Ratzinger. Kerkelijke bewegingen en hun theologische plaats, Toespraak tot het congres voor vertegenwoordigers van bewegingen en gemeenschappen in de Katholieke Kerk, georganiseerd door de Pauselijke Raad voor de Leken (27 Mei 1998)

³⁰ <https://www.parochie-augustinus.nl>

dit weekend nooit gelukt. Dan had ik enkele families in de kou moeten laten staan. Als het erop aankomt moet je handelen en zorg bieden, en dan is de patiënt mijn opdrachtgever, niet de bisschop. Gezien de vaak verdrietige omstandigheden is een discussie over de geldigheid ronduit ongewenst. Mensen willen een persoonlijk en vakkundig uitgevoerd ritueel. Ze hebben geen behoefte aan een polemieek aan het bed. Bovendien: veel katholieke ouderen zijn progressiever of ruimdenkender dan de gemiddelde priester die nu van de opleiding komt. Het pastoraat in Nederlandse ziekenhuizen is sowieso een eiland van non-nonsense-oecumene. In de meeste ziekenhuizen zijn de afdelingen territoriaal verdeeld over het team geestelijke verzorgers, dat bijvoorbeeld bestaat uit een dominee, een r.-k. pastoraal werker en een humanist. Alleen als mensen erom vragen, wordt iemand van de eigen denominatie erbij geroepen. Hierdoor komt het ook voor dat protestantse geestelijke verzorgers 'een zalvingritueel' uitvoeren bij katholieken.³¹

Mijns inziens wordt er in dezen voorbij gegaan aan de erkenning van het ambt van de Rooms-katholieke kerk alsook aan de kerk zelf. Wanneer er gedacht wordt in alternatieven voor de bediening van het sacrament van de ziekenzalving door een protestant zou het nodig zijn dat de Rooms-katholieke kerk het ambt in de protestantse kerk erkent. Wederzijdse ambtsaanvaarding is nodig om tot oecumene te komen. Echter, van der Borght geeft in zijn proefschrift weer dat dit heden ten dage maar ten dele is gelukt:

“De concrete vraag naar wederzijdse ambtsaanvaarding heeft slechts een beperkt succes gekend. Dat ligt niet alleen aan het onvermogen bij de niet-episcopale kerken het belang te erkennen van het episcopaal ambt en de episcopale successie voor de wederzijdse ambtserkenning. Het vindt nog meer zijn oorzaak in de weigering van de Rooms-Katholieke Kerk en de orthodoxe kerken om op het voorstel van Lima in het slothoofdstuk in te gaan. Voor de Rooms-katholieke Kerk is sacramentele ordinatie door een bisschop noodzakelijk. De orthodoxen geven aan dat het fundamenteel ecclesiologische probleem van de eenheid niet in de wederzijdse erkenning van de ambten ligt, maar in de erkenning van de kerk.”³²

Het is duidelijk dat het niet zo eenvoudig is om tot een alternatief te komen voor het sacrament van de ziekenzalving. Voor de Rooms-katholieke kerk blijft een alternatief, dat niet wordt uitgevoerd door een gewijde priester, niet meer dan een zalvingritueel.

³¹ <https://www.trouw.nl>

³² Borght, Het ambt herdacht (pag. 458)

Hoofdstuk 3: Methode

In dit hoofdstuk komt de methodiek van het onderzoek naar voren.

Paragraaf 3.1 geeft de methodiek en het proces van de genomen stappen weer. Paragraaf 3.2 geeft de vragen weer die aan de orde zijn gekomen tijdens de interviews

3.1 Methodiek

De keuze van dataverzameling is voorafgaand aan het onderzoek bepaald. De eerste twee deelvragen zullen beantwoord worden vanuit de literatuur. Hoe geeft de literatuur antwoord op knelpunten en hoe verhouden deze antwoorden zich tot de praktijk? Met deze informatie ben ik aan de slag gegaan aan de hand van diepte-interviews waarin de literatuur wordt getoetst aan de werkelijkheid, alsmede door vragen te stellen waar de literatuur wellicht geen antwoord op geeft.

In deelvraag 3 en deelvraag 4 beschrijf ik hoe antwoord wordt gegeven op knelpunten in de praktijk. Hoe gaan collega's van andere instellingen die tegen dezelfde vraagstukken aanlopen hiermee om? Deze vragen heb ik gesteld aan mijn collega's die - net als ik - lid zijn van de VGV (Vergadering Geestelijk Verzorgers Limburg). Zij zijn werkzaam bij Cisero, Envida, Sevagram, Zuyderland, UMC+ en andere zorginstellingen. Wij vergaderen eenmaal per kwartaal. Tijdens een vergadering en via een oproep per e-mail heb ik gevraagd wie bereid zou zijn om mee te werken aan het onderzoek. Uiteindelijk is hierop een respons gekomen van 17 van de 57 collega's die benaderd zijn. Dat niet alle collega's hebben meegewerkt aan het onderzoek heeft te maken met zowel tijd in het algemeen als interesse van de collega's om deel te nemen aan het onderzoek. Derhalve is er sprake van een aselechte steekproef.

Het trekken van de steekproeven is in ieder geval gericht op het doel van het onderzoek. Er is gezocht naar deskundige respondenten. Bovendien is generaliseerbaarheid van de resultaten niet het hoofddoel van het onderzoek.³³

Over de omvang van de steekproef is binnen kwalitatief onderzoek geen eenduidig antwoord te geven. Wel dient de omvang logisch beredeneerd te worden.³⁴ Door het interviewen van deskundigen c.q. mensen die dagelijks met de onderzoekspraktijk te maken hebben, kan er m.i. een helder beeld van de omgang met de problematiek in de praktijk geschapen worden.

Dat derhalve gekozen is voor 'slechts' 17 collega's heeft met name te maken met de beschikbaarheid van de collega's geestelijk verzorgers. Niet iedereen heeft zin en tijd om deel te nemen aan het onderzoek.

Echter, ik meen dat deze groep mensen representatief en betrouwbaar is omdat deze collega's:

- allen geestelijk verzorger zijn in Zuid Limburg en daardoor m.i. de context goed kunnen begrijpen.
- tegen dezelfde soort vraagstukken aanlopen of zijn aangelopen.
- deskundig zijn op het gebied van geestelijke verzorging.
- m.i. hun mening niet snel zullen veranderen omdat de vragen veelal te maken hebben met de eigen spiritualiteit.
- door mee te werken aan het onderzoek hun betrokkenheid tonen bij dit onderwerp

³³ Verhoeven, N (2011) 4^e druk Wat is onderzoek?: Praktijkboek methoden en technieken voor het hoger onderwijs. Den Haag: Boom en Lemma Uitgevers

³⁴ Boeijs, H. (2014). Analyseren in kwalitatief onderzoek: Denken en doen. Den Haag: Boom Lemma Uitgevers.

Kwalitatief onderzoek heeft altijd veel kritiek te verduren als het gaat om de kwaliteit van de resultaten. Volgens de critici is kwalitatief onderzoek niet betrouwbaar en dus niet valide. Het eerste kritiekpunt (betrouwbaarheid) hangt samen met de voorwaarde van herhaalbaarheid van kwalitatief onderzoek.³⁵ Zowel de mening als de situatie van de respondenten kunnen veranderen en dat maakt dat bij herhaling van het diepte-interview de resultaten niet exact hetzelfde zullen zijn. Echter, zoals hierboven onderbouwd, is er m.i. geen reden om de betrouwbaarheid in twijfel te trekken.

Verder heb ik gekozen voor diepte-interviews met zowel Vicaris Ed Smeets van het Bisdom Roermond, Deken Nevelstein van het dekenaat Kerkrade als de plaatselijke pastoor van Chèvremont omdat ik het waardevol acht voor het onderzoek hoe zij vanuit hun functie in combinatie met de praktijk deelvraag 3 en deelvraag 4 beantwoorden. Bovendien betreft dit drie mensen op wie Meander in de praktijk regelmatig een beroep doet zowel voor een viering als voor het sacrament van de ziekenzalving.

3.2 Vragen interview

Bij het opstellen van de vragen voor het interview voor de collega's geestelijke verzorging (zie bijlagen 1t/m 17) had ik als hoofddoel de vraag: Hoe gaat u als geestelijk verzorger om met de vraag naar het sacrament van de zieken/de ziekenzalving wanneer er geen priester voorhanden is?. Een enkele respondent gaf daar in het interview al direct antwoord op.

Echter, bij de meeste respondenten kreeg ik antwoord door de beantwoording van de volgende subvragen:

- Hoe geeft u in de praktijk vorm aan een oplossing voor het priestertekort met betrekking tot de ziekenzalving?
- Welke mogelijkheden/alternatieven vindt u in de praktijk? (dit m.b.t. het sacrament der zieken en/of is er bijvoorbeeld een afscheidsritueel?)
- Hoe evalueert u de mogelijkheden en alternatieven (zonder in conflict te komen met uw eigen spiritualiteit)?
- In hoeverre wordt er territoriaal gewerkt? (bijvoorbeeld: humanist op verdieping 1 t/m 3, protestant 4 t/m 6, katholiek ...en ga zo maar door)

De laatste subvraag is niet tijdens elk interview aan de orde geweest. Bij het interviewen van de priesters heb ik gebruik gemaakt van de volgende vragen (zie bijlagen 18 en 19):

- Hoe wordt volgens u in de praktijk vormgegeven aan een oplossing voor het priestertekort voor wat betreft het sacrament de ziekenzalving ?
- Is er überhaupt op dit vlak een tekort aan priesters?
- Welke mogelijkheden/alternatieven ziet u in de praktijk? (dit m.b.t. het sacrament der zieken en/of is er bijvoorbeeld een afscheidsritueel?)
- Hoe evalueert u de mogelijkheden en alternatieven (zonder in conflict te komen met de eigen spiritualiteit)?
- Wat vindt u ervan wanneer er territoriaal wordt gewerkt? (bijvoorbeeld: humanist op verdieping 1 t/m 3, protestant 4 t/m 6, katholiek ...en ga zo maar door)

De lokale priester sloot zich volledig aan bij de antwoorden van de deken, wat m.i. aangeeft hoeveel waarde wordt gehecht aan de hiërarchie en hoe deze hiërarchie binnen de Rooms-katholieke gemeenschap functioneert. In verband hiermee heb ik de antwoorden van deze priester niet opgenomen in de bijlagen van de interviews.

³⁵ Verhoeven, Wat is onderzoek?

Hoofdstuk 4: Resultaten

In dit hoofdstuk worden de antwoorden geformuleerd op de deelvragen. In paragraaf 4.1 geef ik antwoord op de deelvraag: Wat zijn de knelpunten in de Rooms-katholieke visie op ambt en sacramentalisme? In paragraaf 4.2 zal ik ingaan op de vraag hoe de protestanten vorm geven aan het ambt en de ziekenzalving (rekening houdend met het feit dat de ziekenzalving tegenwoordig niet meer tot de sacramenten behoort in de protestantse traditie). In paragraaf 4.3 zal naar het priestertekort (met betrekking tot het sacrament van de ziekenzalving) in de praktijk gekeken worden, hoe daar nu vorm aan wordt gegeven en hoe dat mogelijk in de toekomst wordt gedaan. In Paragraaf 4.4 zal ik vervolgens ingaan op de alternatieven die in de dagelijkse praktijk worden aangeboden in verschillende zorgcentra voor wat betreft het priestertekort in combinatie met de ziekenzalving. Als laatste zal ik in paragraaf 4.5 op mijn eigen afwegingen ingegaan. Uiteraard wordt het theoretisch kader in elke paragraaf meegenomen in de beantwoording van de verschillende vragen.

4.1 Deelvraag 1

Wat zijn de knelpunten in de Rooms-katholieke visie op ambt en sacramentalisme?

a) Wat houdt het Rooms-katholieke sacrament van de ziekenzalving in?

Het eerste belangrijke punt dat gezegd dient te worden, is het feit dat de ziekenzalving voor de Rooms-katholiek een sacrament betreft. Het begrip sacrament is afgeleid van het Latijnse *sacramentum*, dat (geloofs)geheim betekent.³⁶ Zoals benoemd in de begrippenlijst bemiddelt een sacrament de genade van God naar de gelovige mens toe; God komt in het sacrament naar de mens toe. In de Rooms-katholieke traditie betekent dit dat God in de persoon van de priester - die het sacrament toedient - naar de mens komt.

Paus Benedictus XVI zegt over de ziekenzalving tijdens de Postsynodale Apostolische Exhortatie die plaatsvond op 22-02-2007:

Jezus heeft niet alleen zijn leerlingen uitgezonden om de zieken te genezen (Math. 10:8), maar Hij heeft voor hen ook een specifiek sacrament ingesteld: de ziekenzalving. De brief van Jakobus getuigt ons van de aanwezigheid van dit sacrament al in de eerste christelijke gemeenschap. Laat de Eucharistie zien hoe het lijden en de dood van Christus omgevormd zijn in liefde, de ziekenzalving van haar kant verbindt de lijdende met de zelfgave van Christus voor het heil van allen, zodat ook wie lijdt, binnen het mysterie van de gemeenschap der heiligen deel kan hebben aan de verlossing van de wereld. De relatie tussen deze Sacramenten wordt bovendien duidelijk bij het ernstiger worden van de ziekte: "Aan hen die dit leven gaan verlaten, geeft de Kerk naast de Ziekenzalving ook de Eucharistie als viaticum". Bij de overgang naar de Vader, blijkt de *communio* met het Lichaam en Bloed van Christus als zaad te zijn voor het eeuwig leven en als kracht tot verrijzenis: "Wie mijn vlees eet en mijn bloed drinkt, heeft eeuwig leven, en Ik zal hem doen opstaan op de laatste dag" (Joh. 6:54).³⁷

De viering van dit sacrament bestaat wezenlijk in de zalving met olie, zo mogelijk gezegend door de bisschop, op het voorhoofd en op de handen van de zieke (in de Romeinse rite) of op nog andere

³⁶ <https://www.betekenis-definitie.nl>

³⁷ Paus Benedictus XVI, over de ziekenzalving tijdens de Postsynodale Apostolische Exhortatie, 22-02-2007

lichaamsdelen (in het Oosten) en gaat gepaard met het gebed van de priester, waarin hij bidt om de bijzondere genade van dit sacrament.³⁸

b) Wat zegt het kerkelijk leergezag over de ziekenzalving?

Artikel 5 van het Compendium van de catechismus van de katholieke kerk geeft reeds veel antwoorden op de vraag wat het kerkelijk leergezag zegt over ziekenzalving. Het begint met de vraag hoe men tegen ziekte aankijkt. Daarop antwoordt het artikel:

In het Oude Testament ervaart de mens in tijden van ziekte zijn eigen grenzen en tegelijkertijd merkt hij dat ziekte op een geheimvolle wijze samenhangt met de zonde. De profeten hebben vermoed dat zij ook een verlossende waarde kan hebben voor de eigen zonden en die van anderen. Zo werd de ziekte beleefd ten overstaan van God, van wie de mens de genezing afsmeekte. Het medelijden van Jezus met de zieken en zijn talrijke genezingen van gebrekkigen zijn een duidelijk teken dat met Hem het Rijk van God is gekomen en bijgevolg de overwinning over zonde, lijden en dood. Door zijn lijden en zijn dood geeft Hij een nieuwe zin aan het lijden dat, wanneer het met het zijne wordt verenigd, tot een middel van loutering en heil kan worden voor onszelf en voor de anderen.³⁹

De houding van de kerk ten opzichte van zieken kan volgens het artikel als volgt worden omschreven:

Omdat de Kerk van de Heer de opdracht heeft ontvangen om zieken te genezen, spant zij zich in deze te verwezenlijken door haar zorg voor de zieken, vergezeld van gebeden van voorspraak. Vóór alles bezit zij een specifiek sacrament ten gunste van de zieken, dat is ingesteld door Christus zelf en waarvan de heilige Jakobus heeft getuigd: "Is iemand onder u ziek? Laat hij de presbyters van de gemeente roepen; zij moeten een gebed over hem uitspreken en hem met olie zalven in de naam des Heren" (Jak. 5:14).⁴⁰

Op de vraag wie het sacrament van de ziekenzalving mag ontvangen luidt het antwoord:

Iedere gelovige kan het ontvangen die door ziekte of ouderdom in levensgevaar begint te geraken. Diezelfde gelovige kan het ook andere keren ontvangen, wanneer wordt vastgesteld dat de ziekte verergert of wanneer hem een andere ernstige ziekte treft. De viering van dit sacrament dient zo mogelijk voorafgegaan te worden door de individuele biecht van de zieke.⁴¹

Wanneer men dit leest zou een protestantse gelovige ook de ziekenzalving mogen ontvangen. Echter, de praktijk op dit gebied blijkt - zoals eerder benoemd - weerbarstig. Om deze vraag goed te kunnen beantwoorden, zou je verder moeten ingaan op de vraag wanneer iemand volgens de Rooms-katholieke leer een gelovige is. Dit valt echter buiten dit onderzoek.

Als laatste wordt er in het artikel antwoord gegeven op de uitwerking van het sacrament:

Het verleent een bijzondere genade, die de zieke inniger verenigt met het lijden van Christus, tot zijn eigen welzijn en dat van heel de Kerk, terwijl het hem troost, vrede en bemoediging schenkt en ook de vergeving van de zonden, indien de zieke niet heeft kunnen biechten.

³⁸ Compendium van de catechismus van de katholieke kerk, 28 juni 2005, © 2005, Libreria Editrice Vaticana, © 2005, Vert.: Werkgroep Compendium

³⁹ Compendium van de catechismus van de katholieke kerk, 28 juni 2005

⁴⁰ Compendium van de catechismus van de katholieke kerk, 28 juni 2005

⁴¹ Compendium van de catechismus van de katholieke kerk, 28 juni 2005

Dit sacrament staat soms, als God het wil, ook het herstel van de lichamelijke gezondheid toe. In ieder geval bereidt deze zalving de zieke voor op de overgang naar het huis van de Vader.⁴²

Vooraf het feit dat dit sacrament soms ook herstel van de lichamelijke gezondheid toestaat, is opnieuw onder de aandacht gekomen. Tijdens het Tweede Vaticaans Concilie is het sacrament van de ziekenzalving geëvalueerd en kwam er meer aandacht voor de oorspronkelijke betekenis van de ziekenzalving:

Het 'laatste oliesel', dat ook en beter 'de zalving van de zieken' kan worden genoemd, is niet enkel het sacrament voor hen, die in het uiterste stervensgevaar verkeren. De geschikte tijd derhalve om het te ontvangen is reeds zeker aanwezig, wanneer de gelovige vanwege ziekte of ouderdom in stervensgevaar begint te geraken.⁴³

Echter, we zien in de praktijk dat ziekenzalving nog vaak in combinatie met het viaticum wordt gevraagd, waardoor het sacrament van de ziekenzalving nog steeds de connotatie heeft van ziekenzalving als een sacrament voor een stervende.

c) Wanneer spreken we van een geldig sacrament?

Het is goed om te vermelden dat ik bij de beantwoording van deze deelvraag mij beperk tot het sacrament van de ziekenzalving. Bovendien zal het antwoord gegeven worden vanuit de Rooms-katholieke opvatting over het sacrament van de ziekenzalving. Sommige protestantse stromingen kennen wel de ziekenzalving, maar daar betreft het geen sacrament. Het Rooms-katholieke kerkgezag geeft in de woorden van Joseph Kardinaal Ratzinger, bij de zetel van de Congregatie voor de Geloofsleer, op 11 februari 2005 in Rome de volgende verklaring over de bediening van het sacrament van de ziekenzalving:

De Codex Iuris Canonici can. 1003 §1 geeft exact de leer weer zoals deze door het Concilie van Trente is gegeven volgens welke enkel priesters (bisschoppen of presbyters) de bedienaren zijn van het Sacrament van de Ziekenzalving. Deze doctrine is van definitieve aard. Geen diaken noch leek kan het bovengenoemde ministerie uitoefenen op welke wijze en in welke vorm dan ook die het Sacrament wil voorwenden."⁴⁴

Met andere woorden: we spreken van een geldig sacrament van de ziekenzalving wanneer het sacrament van de ziekenzalving door een priester bediend wordt.

d) Wanneer is iemand een gewijd persoon?

Allereerst moet gezegd worden dat ook de wijding in de Rooms-katholieke kerk een sacrament betreft. Het is de geldig gewijde bisschop (als opvolger van de apostelen) die de volheid van dit sacrament verleent.

Op de vraag wat het sacrament van de wijding is, antwoordt het compendium van de katholieke kerk: "Het is het Sacrament waardoor de zending die Christus aan zijn apostelen heeft toevertrouwd, in de Kerk blijft uitgeoefend worden, tot aan het einde der tijden".⁴⁵

⁴² Compendium van de catechismus van de katholieke kerk, 28 juni 2005

⁴³ Sacrosanctum Concilium (Concilie en synodes - 2e Vaticaans Concilie - Constitutie)

⁴⁴ Joseph Kardinaal Ratzinger, Nota over het ministerie van het sacrament van ziekenzalving, Congregatie voor de geloofsleer, 11-02-2005,

⁴⁵ Compendium van de catechismus van de katholieke kerk, 28 juni 2005

Het sacrament van de wijding wordt ook wel *Ordo* genoemd, wat inhoudt dat men deel gaat uitmaken van een kerkelijk college door een speciale wijding (*ordinatio*) die het, door een bijzondere gave van de heilige Geest, mogelijk maakt een gewijde macht uit te oefenen in de naam van en met het gezag van Christus, ten dienste van het volk van God.⁴⁶

Een gewijd persoon is volgens de Rooms-katholieke leer in staat macht uit te oefenen in de naam van en met het gezag van Christus door een bijzondere gave van de heilige Geest.

Op de vraag welke uitwerking dit sacrament heeft, luidt het antwoord:

Dit Sacrament schenkt een bijzondere uitstorting van de Heilige Geest, die de wijdeling gelijkvormig maakt aan Christus in zijn drievoudige functie van Priester, Profeet en Koning, overeenkomstig de betreffende graad van het Sacrament. De Wijding verleent een onuitwisbaar geestelijk merkteken: daarom kan zij niet worden herhaald noch worden verleend voor een beperkte tijd.⁴⁷

Het sacrament van de wijding bestaat uit drie graden: de bisschopswijding, de priesterwijding en de diakenwijding. Iedere wijding heeft weer zijn eigen uitwerking:

Wanneer we kijken naar de uitwerking van de bisschopswijding kan worden gezegd dat de wijding van de bisschop hem maakt tot een rechtmatige opvolger van de apostelen (apostolische successie). Nu wordt de bisschop onderdeel van het bisschoppencollege, samen met de paus en de andere bisschoppen. Zij dragen de zorg voor de gehele Kerk. Door de wijding krijgt de bisschop de volgende taken: onderricht, heiliging en bestuur.⁴⁸

De uitwerking van de priesterwijding maakt de priester gelijkvormig aan Christus en stelt hem dus in staat te handelen namens Christus die het Hoofd is. De zalving van de Geest tekent de priester met een onuitwisbaar geestelijk merkteken. Zijn taken bestaan voornamelijk uit het prediken van het Evangelie, het vieren van de goddelijke eredienst (met name de Eucharistieviering). Hij fungeert als het ware als een herder van zijn gelovigen.⁴⁹

Als laatste kent men de diakenwijding. De diakenwijding heeft als uitwerking dat hij gelijkvormig wordt gemaakt aan Christus in het dienen van de ander. Hij behoort dienstbaar te zijn aan de Kerk onder de verantwoordelijkheid van de eigen bisschop. Zijn kerntaken zijn de bediening van het woord, pastorale begeleiding en naastenliefde. Wat opvalt is dat hij valt onder de verantwoording van de eigen bisschop in het werk dat hij doet.⁵⁰

Voor elk van de drie graden wordt het Sacrament van de Wijding toegediend door middel van handoplegging op het hoofd van wijdeling door de bisschop die het plechtige wijdingsgebed uitspreekt. Daarmee roept de bisschop voor de wijdeling van God een bijzondere uitstorting van de Heilige Geest en zijn gaven af, met het oog op de bediening.⁵¹

In principe kan alleen een gedoopte van het mannelijk geslacht het sacrament van de wijding ontvangen. Alleen dan betreft het een geldige wijding. Hierop zegt het Compendium dat de Kerk zich weet gebonden door een keuze die de Heer zelf heeft gemaakt. Het gezag van de Kerk bepaalt wie geschikt wordt bevonden voor het ambt. Bovendien worden behalve de permanente diakens alle gewijde bedienaars van de Latijnse Kerk gewoonlijk gekozen onder gelovige mannen die celibetair

⁴⁶ Compendium van de catechismus van de katholieke kerk, 28 juni 2005

⁴⁷ Compendium van de catechismus van de katholieke kerk, 28 juni 2005

⁴⁸ Compendium van de catechismus van de katholieke kerk, 28 juni 2005

⁴⁹ Compendium van de catechismus van de katholieke kerk, 28 juni 2005

⁵⁰ Compendium van de catechismus van de katholieke kerk, 28 juni 2005

⁵¹ Compendium van de catechismus van de katholieke kerk, 28 juni 2005

leven en de wil hebben het celibaat te onderhouden; "omwille van het rijk der hemelen" zoals dat staat beschreven in Math. 19:12. Geroepen om zich onverdeeld te wijden aan de Heer en aan zijn zaak", geven zij zich geheel aan God en de mensen.⁵² Echter, aan de voorwaarde van het celibataire leven kan Rome dispensatie geven, dus het is niet noodzakelijk een vereiste voor de priesterwijding. We zien dit in de praktijk echter zelden terug.

Bovendien mag men niet vergeten dat de wijding alles te maken heeft met de apostolische successie. Dit betekent de overdracht, door het sacrament van de wijding, van de zending en de volmacht van de apostelen aan hun opvolgers, de bisschoppen. "Dankzij deze overdracht blijft de Kerk in gemeenschap van geloof en leven verbonden met haar oorsprong, terwijl zij door de eeuwen heen voor de verspreiding van het rijk van Christus op aarde heel haar apostolaat ordent."⁵³ De priester in de Rooms-katholieke leer wordt gewijd door een bisschop. Alle wijdingen door de eeuwen heen zijn vastgelegd en terug te voeren tot circa de 4^e eeuw na Christus.

e) Zijn er uitzonderingen?

In principe moet gezegd worden dat, wanneer we kijken naar de geldigheid van het sacrament van de ziekenzalving in combinatie met het sacrament van de wijding en het priesterschap in de Rooms-katholieke leer, op dit moment geen uitzondering gemaakt kan worden op wie het sacrament bedient. De overlevering leert namelijk dat het enkel de priester is die het sacrament van de ziekenzalving kan bedienen.

Wanneer we de vraag willen beantwoorden of er in de toekomst uitzonderingen gemaakt kunnen worden, zullen we in eerste instantie moeten kijken wie het toekomstige geloofsgoed, het leergezag, dogma's e.d. te interpreteren en eventueel verandering daarin te brengen. Het compendium van de catechismus van de katholieke kerk zegt hierover:

De authentieke interpretatie van dit geloofsgoed komt alleen toe aan het levende leergezag van de kerk, d.w.z. aan de opvolger van Petrus, de bisschop van Rome, en aan de bisschoppen in gemeenschap met hem. Aan het leergezag, dat in dienst van het woord van God het zekere charisma van de waarheid bezit, komt het ook toe om dogma's te definiëren: dat zijn formuleringen van de waarheden die in de goddelijke openbaring vervat zijn. Dit gezag strekt zich ook uit tot de waarheden die noodzakelijkerwijs met de openbaring in verband staan. Dit leergezag staat echter niet boven het woord van God, maar is de dienaar ervan door alleen te leren wat overgeleverd is, voor zover het namelijk dit overgeleverde woord, krachtens goddelijke opdracht en met de bijstand van de heilige Geest, met eerbied aanhoort, heilig bewaart en trouw uiteenzet en doordat het uit deze ene geloofsschat alles put wat het als door God geopenbaard te geloven, voorhoudt.⁵⁴

Het Tweede Vaticaans Concilie vat dit als het ware samen in artikel 4 over de verhouding van overlevering en Schrift tot de gehele kerk en het leerambt:

Het is dus duidelijk dat de heilige overlevering, de heilige Schrift en het leerambt van de kerk krachtens Gods alwijze raadsbesluit zó met elkaar verbonden zijn en samengaan, dat het ene

⁵² Catechismus van de katholieke kerk, 15 augustus 1997, © 1997, Libreria Editrice Vaticana waarin verwerkt niet officiële aanpassing aan de "editio typica"

⁵³ Compendium van de catechismus van de katholieke kerk, 28 juni 2005

⁵⁴ Compendium van de catechismus van de katholieke kerk, 28 juni 2005

niet kan bestaan zonder de twee andere en dat ze alle tezamen, elk op zijn wijze, onder de werking van de éne Heilige Geest, het heil van de zielen krachtig bevorderen.⁵⁵

Theoretisch zou het dus kunnen zijn dat het leerambt in de toekomst tot andere interpretaties komt voor wat betreft het sacrament van de ziekenzalving. Echter gezien de interpretaties van de heilige Schrift in het verleden en de heilige overlevering die er nu ligt, acht ik die kans miniem. Voor nu mag men concluderen dat het enkel de gewijde priester is die het sacrament van de ziekenzalving mag bedienen.

4.2 Deelvraag 2

Hoe geven de protestanten vorm aan het ambt en de ziekenzalving?

Om na te gaan hoe de protestanten vorm geven aan het ambt en de ziekenzalving zal ik in vogelvlucht enkele belangrijke aspecten uit de geschiedenis aanhalen. Het protestantisme komt immers pas op in de vroege 16^e eeuw. De periode daarvoor spreken we, wanneer wij het over christenen hebben in West Europa, over de christenen van de Rooms-katholieke kerk. Het protestantisme reageert immers op bepaalde elementen uit de kerkgeschiedenis.

In eerste instantie kan er gezegd worden dat het woord sacrament beladen is geraakt door het debat dat vooral in de Reformatietijd over het avondmaal gevoerd is. Protestanten denken bij het sacrament alleen nog aan doop en avondmaal⁵⁶. Bovendien moeten we constateren dat er een verschuiving heeft plaatsgevonden van het ambt van alle gelovigen naar het ambt van de priester. In de tijd van Cyprianus (3^e eeuw) komt er al een concentratie op de priester⁵⁷. Het komt zelfs zover dat de christenen in de tijd van Gregorius de Grote (eind 6^e eeuw) worden gedegradeerd tot leken die leven moeten bij de bediening van priesters. Volgens Paul komen de ambten in de plaats van de *charismata* en worden de leken hiervan uitgesloten. De aanwezigheid van de *charismata* wordt vanaf de 4^e eeuw beperkt tot bijzonder heilige mensen: de ambtsdragers en de leidinggevende ascetische monniken.⁵⁸ Over hoe de protestanten vorm geven aan het ambt zal later verder aandacht worden gegeven.

Het was Paus Innocentius I die bevestigde dat het enkel de priester is die het recht heeft om te zalven; bovendien brengt hij de zalving in verband met boete. Het feit dat men de zalving moest uitstellen tot na de tijd waarop de kerkelijke boete volbracht was, bracht met zich mee dat het oliesel, samen met de boete, naar de sterfdag verschoven werd.⁵⁹ De zalving krijgt dus als het ware de betekenis van een middel om de stervende te bekrachtigen voor het hiernamaals. De betekenis van het zalven gaat dus in feite niet meer om de lichamelijke genezing, maar om de geestelijke genezing.

Bovendien verschuift in de loop der tijd het belang van het wonder van de genezing naar de achtergrond. De grote kerkvader Augustinus is volgens Paul de invloedrijkste persoon geweest met een theologie waarin genezingen niet meer nodig zijn.

⁵⁵ Dei Verbum, over de Goddelijke openbaring, 2^e Vaticaans Concilie-Constitutie, 18 november 1965, © 1966, Ecclesia Docens 0727, uitg. Gooi & Sticht, Hilversum

⁵⁶ Van der Brink en Van der Kooi. 2012, christelijke dogmatiek; Boekencentrum Zoetermeer (pag.539)

⁵⁷ M.J. Paul. 2004, Vergeving en genezing, ziekenzalving in de christelijke gemeente; Boekencentrum Zoetermeer (pag.65)

⁵⁸ Paul, Vergeving en genezing (pag.65)

⁵⁹ Paul, Vergeving en genezing (pag.81)

Zo schrijft Augustinus in een verklaring van Johannes 5: "Het is waardevoller dat Jezus de schaduwen van onze ziel heeft geheeld, dan de krankheden van onze lichamen die toch zullen sterven." Ondanks het feit dat Augustinus aan het eind van zijn leven tot andere inzichten is gekomen - waarin hij juist veel nadruk legt op genezingswonderen - lijkt het erop dat die correcties weinig invloed hebben gehad.⁶⁰

Wanneer we kijken naar de hervormers (Luther en Calvijn) die veel aspecten van de kerkelijke leer en het kerkelijk leven hebben veranderd, zien we dat Luther geloofde dat de genezingswonderen een plaats hadden in de begintijd, zodat de kerk 'grotere werken dan deze' kon doen in het geestelijk onderwijzen en redden van mensen. De 'echte wonderen' waren voor hem de geestelijke en onzichtbare wonderen. Ook Calvijn vindt dat genezingen er waren voor de begintijd van de kerk. Het is volgens hem genoeg dat God nu geestelijk werkt. Calvijn is zelfs van mening dat het laatste oliesel geen genezing schenkt en tegen de bedoeling van Jakobus ingaat. Afwijzing van genezingswonderen was blijkbaar gemakkelijker om de corrupte praktijk van bedevaartsoorden, relikwieën en voorbede van heiligen te bestrijden.⁶¹

Paul legt uit dat we uit moeten gaan van de praktijk van het laatste oliesel zoals die destijds bestond wanneer we het standpunt van de reformatoren t.a.v. de ziekenzalving willen begrijpen. Luther schrijft:

Daarom houd ik het ervoor dat deze zalving dezelfde is als die waarover in Marcus 6:13 geschreven wordt met betrekking tot de apostelen: "En zij dreven vele geesten uit en zalfden veel zieken met olie en genazen hen"; voorzeker een bepaald gebruik van de oude kerk, waarmee ze wonderen deden ten gunste van zieken; een gebruik dat reeds voor lang in onbruik is geraakt. Daarom is deze 'laatste' als zodanig verzonnen zalving geen sacrament, maar een raadgeving van Jakobus waarnaar wie het maar wil kan handelen, genomen en overgebleven, gelijk ik zei, uit het evangelie naar Marcus, want ik geloof niet, dat deze raad alle mogelijke zieken is gegeven, omdat ziekte een eer is van de kerken en de dood is een gewin, maar alleen aan degenen onder hen die te ongeduldig en zwakgelovig hun lijdenskruis droegen.⁶²

Bovendien ziet Luther de ziekenzalving - net als de protestanten van tegenwoordig - niet als een sacrament omdat het niet door Christus ingesteld is. Alleen doop en avondmaal zijn in zijn ogen sacramenten. Er zijn bij Luther wel aanwijzingen dat hij de biecht als een soort van sacrament opvat, maar dit doet hij niet consequent, vandaar enkel nog doop en avondmaal als zijnde sacramenten.

Calvijn was van mening dat de genezing na zalving behoorde bij de wonderen die de prediking in de eerste eeuw vergezelden en dat die nu waren opgehouden in de kerk. Hij veroordeelde de roomse praktijk van het zegenen van olie en het zalven van 'halfdode lichamen'. Hij noemde de toenmalige zalving, als laatste oliesel, een hypocriet toneelspel. Calvijn erkent dat de handeling een sacrament geweest is maar dat dit nu niet meer zo is. Hij beroept zich op de praktijk: de zalving werkt in de praktijk niet ter genezing en daarom moeten wij het niet meer doen⁶³

M.J. Paul concludeert dat het aannemelijk is dat de visie op de ziekenzalving een soortgelijk beeld vertoont: aanwezigheid in de eerste eeuwen en daarna misbruik, resulterend in de krachteloosheid van de uiterlijke vorm.⁶⁴ Helaas werd er afgezien van de handeling en is er niet meer gepoogd om een gezuiverd gebruik van de ziekenzalving in te voeren.

⁶⁰ Paul, Vergeving en genezing (pag.70,71)

⁶¹ Paul, Vergeving en genezing (pag.72)

⁶² Paul, Vergeving en genezing (pag.83,84)

⁶³ Paul, Vergeving en genezing (pag. 84)

⁶⁴ Paul, Vergeving en genezing (pag. 72)

Het protestantisme kent veel verschillende stromingen en heeft niet - zoals de Rooms-katholieke kerk dat kent - een centraal gezag dat de leer bepaalt. In veel protestantse gemeenten is, wanneer er al aandacht is voor ziekenzalving, de aandacht hiervoor tamelijk nieuw en moet de gemeente zich vaak nog bezinnen over dit onderwerp. Persoonlijk vind ik dat het goed zou zijn wanneer gemeenten op zoek gaan naar een zuiver gebruik van de handeling. Ik sluit mij aan bij de gedachte over ziekenzalving volgens Van der Brink en Van der Kooi:

Ziekenzalving verstaan wij dan niet als sacrament der stervenden, maar als een betekenisvolle handeling van de kerk, waarmee *met* en *voor* de zieke wordt gebeden, de handen wordt opgelegd en de zieke conform Jakobus 5:14-17 met olie wordt gezalfd. Het is een dienst van voorbede en handoplegging. Ziekenzalving impliceert het gebed om genezing, maar impliceert geen *theologia gloriae*, zoals die in sommige genezingspraktijken overheerst. Theologisch is de grond van de ziekenzalving te zoeken in de belofte van het Koninkrijk, meer dan in deze of gene afzonderlijke tekst. Het koningschap van Christus gaat over heel het leven en de redding van de mens betreft lichaam en ziel, de hele mens dus. Ziekenzalving zou binnen onze cultuur de functie kunnen vervullen van een antidotum tegen de medicalisering van ziekte en de mens in lijden -lichamelijk, psychisch - in het verband van de levende Heer en de gemeente kunnen stellen.⁶⁵

Terugkomend op het ambt, zoals eerder genoemd, kent men als het ware twee verschillende soorten ambten: het ambt van alle gelovigen en de mensen die in het bijzonder geroepen zijn. Van der Brink en Van der Kooi benadrukken dat het God is die roept en zendt. In eerste instantie de geloofsgemeenschap als geheel (ambt van alle gelovigen) en daarnaast concrete mensen die door God tot een bijzondere taak zijn geroepen en in die roeping door de gemeenschap bevestigd worden. Bij deze laatste groep mensen spreken we over het ambt met het oog op de verkondiging van het evangelie, doop en avondmaal, respectievelijk eucharistie, mensen die net als de leerlingen van Jezus zijn uitgezonden in de wereld met de opdracht het evangelie te verkondigen en mensen tot zijn leerlingen te maken (Math. 28:18-20).⁶⁶ Over het ambt zeggen Van der Brink en Van der Kooi het volgende:

Voor wat betreft het ambt kan verder gezegd worden dat de Reformatie brak met de sacerdotale toespitsing van het ambt. Dat wil zeggen: men brak met de gedachte dat de priester de volmacht heeft gekregen de eucharistie op te dragen, het lichaam en bloed van Christus uit te delen en zonden te vergeven. In navolging van Handelingen 6:1-6 ging de Reformatie uit van een tweevoudige structuur, namelijk een presbyteriale en een diaconale taak, waarbij het presbyteriale (predikant en ouderling) zich moest concentreren op bewaring van de gemeente bij het Woord van Christus en de diakenen ervoor te zorgen hadden dat niemand door gebrek of nood buiten de gemeenschap viel. Onmiskenbaar is de discussie in de kerken van de Reformatie tot op de dag van vandaag zwaar beïnvloed door de vrees dat het ambt macht naar zich toetrekt die alleen Christus toekomt.⁶⁷

Echter het ambt is veel meer dan alleen macht. God gebruikt mensen om ons te bewaren bij het heil. Die mensen hebben invloed en bevoegdheid wat macht impliceert, maar het blijven beperkte, sterfelijke en feilbare mensen. Deze eigenschappen moeten niet als negatief beoordeeld worden, zij dienen aangewend te worden tot heil van de kerk en van de wereld.⁶⁸

⁶⁵ Van der Brink en Van der Kooi, Christelijke dogmatiek(pag. 562)

⁶⁶ Van der Brink en Van der Kooi, Christelijke dogmatiek (pag. 555)

⁶⁷ Van der Brink en Van der Kooi, Christelijke dogmatiek (pag. 556)

⁶⁸ Van der Brink en Van der Kooi, Christelijke dogmatiek(pag. 556)

Het mag duidelijk zijn dat het ambt in de gereformeerde traditie een andere plaats inneemt dan in een katholieke opvatting van de kerk. Volgens de protestant staat het ambt in dienst van de bediening van het Woord en de roeping daartoe wordt in verband gebracht met de roeping door Christus zelf. Tegelijkertijd voltrekt zich die roeping plaatselijk door de roeping van de plaatselijke gemeente. De Reformatie heeft het priesterambt als bemiddelende instantie niet weggehaald, maar in betekenis wel sterk gerelativeerd. In het geloof staat de enkele mens direct voor Christus. Het priesterambt fungeert als instrument van God om verbindingen tot stand te brengen, maar is voor de relatie als zodanig niet essentieel. De gemeenschap van de kerk heeft een ordening nodig die haar bij het geloof in Christus bewaart en waardoor de gemeenschap juist wordt aangemoedigd om door de Geest geschonken gaven te ontdekken, te bevorderen en in te zetten voor de kerk en de wereld.⁶⁹

Voor de katholieken is het priesterambt sacramenteel. Dat is voor wat het ambt betreft bij protestanten niet het geval. Calvijn wijst dit beroep op de successie in het wettige apostolische ambt, als kenmerk van de ware kerk, af, omdat de Here nergens iets als het zijne erkent, dan waar zijn Woord gehoord en nauwkeurig in acht genomen wordt.⁷⁰ Voor benoeming van het ambt binnen het protestantisme is het niet nodig dat een bisschop een wijdingsgebed uitspreekt, daar de protestant niet het principe kent van een bisschop als rechtmatige opvolger van de apostelen door de bisschopswijding. Het is namelijk God die roept en aanstelt en niet de bisschop.

Er zit dus een wezenlijk verschil in de gedachte over zowel het ambt als het sacrament van de ziekenzalving zelf. Het ambt staat in dienst van de bediening van het Woord. Het priesterambt is bij de protestanten sterk gerelativeerd. Zeker de sacramentele volmacht van de priester, bijvoorbeeld de volmacht om zonden te vergeven, wordt in protestantse kringen niet erkend. Het is immers God zelf die de zonde vergeeft. Na de Reformatie is er afgezien van de ziekenzalving. Er werd veelal geschermd met '*Sola Scriptura*', oftewel enkel de Schrift. Volgens van der Borght wordt er door een aantal kerken van gereformeerde signatuur nog steeds te snel geschermd met deze strijdkreet alsof Schrift en traditie nog tegenover elkaar kunnen worden gezet.⁷¹ Helaas is er afgezien van een poging tot een zuiver gebruik van de handeling. In de praktijk is te merken dat er binnen de protestantse kringen meer aandacht is voor de ziekenzalving, echter, de protestanten kennen niet een hiërarchische structuur zoals de Rooms-katholieken die kennen. Dit heeft tot gevolg dat niet iedere kerk van protestantse signatuur dezelfde opvatting heeft over hoe aan de ziekenzalving vorm te geven.

4.3 Deelvraag 3

Hoe wordt nu - en mogelijk in de toekomst - in de praktijk vorm gegeven aan een oplossing voor het priestertekort (voor wat betreft de ziekenzalving)?

a) voor r.-k.-gelovigen die geheel willen vasthouden aan de traditie

Zoals eerder gezegd, zullen deelvraag 4 en deelvraag 5 vanuit de praktijk beantwoord worden (voor het volledige overzicht van de gegeven antwoorden van de respondenten en de analyse van de ruwe data zie bijlage 1 t/m 20). Wanneer we nadenken over oplossingen voor het priestertekort in combinatie met de vraag naar het sacrament van de ziekenzalving geeft respondent 10 het advies bij

⁶⁹ Van der Brink en Van der Kooi, Christelijke dogmatiek (pag. 558-559)

⁷⁰ Borght, Het Ambt herdacht (pag. 126)

⁷¹ Borght, Het Ambt herdacht (pag. 240)

het zoeken naar oplossingen in het algemeen voor een dergelijk 'probleem' dat er overleg gevoerd dient te worden met het dekenaat, waarbij rekening moet worden gehouden dat de geestelijk verzorger zijn competenties en bevoegdheden niet te buiten gaat. Met bevoegdheden wordt in deze context bedoeld dat een geestelijk verzorger niet de taak van een priester kan uitvoeren. Dit geconstateerd hebbende, mag worden nagedacht over wiens verantwoording het toedienen, maar ook het faciliteren van het sacrament van de ziekenzalving is. Is dit de verantwoording van de geestelijk verzorger of de verantwoording van de Rooms-katholieke kerk? Respondent 6 benadrukt dat het een sacrament van de kerk is. Zij merkt echter wel op: "Wat we wel kunnen doen is binnen de eigen locatie/gemeente contacten leggen en onderhouden met de kerk om mensen bij hun vraag om het sacrament van de ziekenzalving tegemoet te kunnen komen."

Buiten de vraag wie verantwoordelijk is, dient de communicatie binnen de instelling en de communicatie naar de bewoner en familie helder te zijn. Mocht de wens het sacrament van de ziekenzalving zijn, dan is het de vraag of de afspraken (de gang van zaken) die de instelling heeft rondom het sacrament van de ziekenzalving voor zowel de bewoner, familie alsook de instelling bekend zijn. Respondent 12 zegt: "Als familie het belangrijk vindt dat er een priester voor de ziekenzalving komt, is het in principe de bedoeling dat de familie zelf de priester regelt. In plaats X hebben veel bewoners nog een band met hun oude parochie. Hier hecht men vaker nog aan het r.-k. sacrament der zieken." Respondent 3 vindt ook dat de bewoner of de familie van de bewoner zelf de priester moet benaderen: "Als bewoners het sacrament van de zieken willen, dan kunnen ze zelf contact opnemen met de priester van de parochie waar ze vandaan komen." Hij merkt op dat bij het Bisdom een zogenaamde naamlijst voor handen is waarin alle geestelijken die in het Bisdom werkzaam zijn of waren, vermeld staan. De naamlijst kan kosteloos of tegen een kleine vergoeding aangevraagd worden.

Veelal draait het om een heldere communicatie. Dat zien we ook terug bij respondent 11 die duidelijk maakt dat eerst met de bewoner en/of de familie wordt kortgesloten of ze een priester willen voor het sacrament of dat ze willen dat de geestelijke verzorger het doet, wanneer iemand 'bediend' wil worden. Respondent 2 geeft aan dat het een ziekenzegening zal zijn, wanneer zij het zelf doet; wat dus officieel volgens de Rooms-katholieke kerk géén sacrament is. Respondent 3 geeft aan dat het normaalgesproken zo is, dat een ziekenzalving voorbehouden is aan de priester.

Een mogelijkheid is dat de geestelijk verzorger een faciliterende rol inneemt wanneer mensen geheel willen vasthouden aan de traditie. Respondent 17 geeft bijvoorbeeld aan dat zij goed contact heeft met de plaatselijke parochie. Zij hoeft maar te bellen en de priester komt of deze priester zorgt zelf voor vervanging. Respondent 8 zegt: "Het lukt hier nog wel een priester te vinden, al kost dat soms een aantal telefoontjes." Respondent 4 geeft aan dat er in zijn regio een prima bereikbaarheidsschema is voor priesters en ziekenzalving. Respondent 7 geeft aan dat het zinvol is te verifiëren of er wellicht een priesterwachtdienst is; echter, daarvan geeft de vicaris te kennen dat zij daarmee gestopt zijn, daar het personeel bij elke gelegenheid de priesterwachtdienst inschakelde omdat zij daar simpelweg sneller gehoor vonden (persoonlijk gesprek 07 januari 2019).

Kanttekening is dat ook de priester zijn grenzen stelt. Respondent 2 zegt: "In de praktijk is er altijd wel een priester te vinden, als mensen graag een bediening willen. Ik heb contact met de priesters in de buurt van 'mijn' verpleeghuizen, en de afspraak dat ik hen hiervoor bel." Zij geeft aan zelfs 06-nummers te hebben ontvangen die niet zomaar aan iedereen worden uitgereikt. Echter, zij merkt op: "Wel hebben zij hun eigen grenzen: sommigen komen niet bij euthanasie of na het overlijden." Dit zijn natuurlijk zaken waarmee rekening dient gehouden te worden bij het inschakelen van een priester.

Respondent 11 organiseert 1 à 2 maal per jaar een gemeenschappelijke ziekenzalving in de kerk samen met een priester. Dit hoeft natuurlijk niet persé plaats te vinden in de kerk. Dit zou ook

kunnen plaatsvinden op locatie. Ook respondenten 16 en 17 bevestigen dat het belangrijk is om 1 à 2 maal per jaar een gemeenschappelijke ziekenzalving te organiseren. Het is m.i. dan wel van belang dat mensen goed worden onderwezen over het sacrament van de ziekenzalving, met name dat sinds het Tweede Vaticaans Concilie het sacrament van de ziekenzalving niet meer hand in hand gaat met het viaticum. Zeker de oudere generatie koppelt deze twee zaken nog vaak aan elkaar.

b) *voor r.-k.-gelovigen die een ruimere praktijk geen probleem vinden*

Voor de r.-k.-gelovigen die een ruimere praktijk geen probleem vinden, komt men eigenlijk automatisch uit op de ziekenzegen. De mogelijkheid tot ziekenzegening wordt bevestigd door meerdere collega's. Respondent 12 zegt over de locaties waar zij werkzaam is: "Op beide plekken kan men voor een ziekenzegening een beroep doen op de geestelijk verzorgers. Dat is een ritueel waarbij de zieke met welriekende olie (dus geen kerkelijk gewijde olie) gezalfd wordt door de geestelijk verzorger of eventueel ook door andere aanwezigen. Een moment waar gebeden en een eventueel kaarsenritueel (of andere symbolische handelingen) worden aangepast aan de behoefte/situatie van de zieke en de overige aanwezigen. In plaats Y kiezen de meeste bewoners voor deze ziekenzegening." Respondent 7 geeft aan dat het de Nederlandse bisschoppen zelf zijn die jaren geleden een boekje hebben gepubliceerd met daarin voorbeelden van een ziekenzegen. Respondent 15 geeft aan: "Als voor iemand het laatste stukje leven in zicht komt, is er ook vraag naar een ritueel begeleider bij afscheid. Symbolen en rituelen kunnen helen en er is dan niet altijd een geestelijke bij het levenseinde. Symbolen spreken tot de mens op het fysieke, cognitieve, emotionele en spirituele niveau van ons 'zijn'. Daarom zijn symbolen de krachtige katalysator van rituelen. Een levenseinde-ritueel is begeleiding bij de afronding van het leven. Het is gids zijn in het allerlaatste stukje om te komen tot een levensafronding die rust brengt en houvast biedt aan de mensen die er dicht omheen staan en de voorbereiding op een kalme overgang." Hierbij bevestigt zij de waarde van symbolen en rituelen. Echter, zij bemerkt dat een waardig ritueel een nieuwe lading voor velen heeft gekregen: "Waardig sterven en waardig afscheid nemen lijken steeds minder samen te hangen met het 'correct' uitvoeren van de voorgeschreven rituelen. Waardig is voor velen: herkenbaar, persoonlijk, nabij; dicht op de huid van de overledene en de nabestaanden." Voor haar is het belangrijk dat het sacrament van de ziekenzalving correct wordt uitgevoerd. Ook respondent 11 geeft aan dat zij bij een ziekenzegen geen gewijde olie gebruikt maar gezegende olie om het verschil tussen een ritueel en een sacrament te benadrukken. Respondent 17 geeft aan bij een ziekenzegen helemaal geen olie te gebruiken, daar dit alleen maar verwarring scheidt. Respondent 3 bedeeft het sacrament van de ziekenzalving toe aan de priester maar geeft tevens aan: "Maar een ieder mag wel een zieke zegenen en daarbij een passend gebed uitspreken of ritueel uitvoeren."

4.4 Deelvraag 4

Welke mogelijkheden/alternatieven voor het sacrament van de ziekenzalving in verband met het priestertekort vind ik in de praktijk in verschillende zorginstellingen?

Ook geestelijke zorg is aan verandering onderhevig. Andere tijden vragen om een andere aanpak. Respondent 10 begint met een advies met betrekking tot de hoofdvraag van het onderzoek: "Wel kan ik je verzoeken, hier niet te veel energie aan te besteden. Professionele geestelijke verzorging vraagt om een andere zichtbaarheid." Hij verwijst naar een presentatie van Maastrichtse collega's en hoopt dat dit een eye opener was. Zijn advies: "Denk aan de toekomst van het vak, ook in Kerkrade." UMC+ Maastricht heeft namelijk, voor wat betreft de geestelijke zorg, al de nodige veranderingen ondergaan. Zij heeft bijvoorbeeld geen heilige mis meer en de geestelijk verzorgers zijn volop bezig met onderzoek en educatie. Als geestelijk verzorgers moeten we dus nadenken over welke

zichtbaarheid van ons gevraagd wordt, ook voor de bewoners. We moeten nadenken over de behoeften van de bewoners. De behoefte zal voor wat het sacrament van de ziekenzalving betreft in de toekomst steeds verder afnemen. Deze daling is volgens zowel de deken als de vicaris nu al duidelijk waarneembaar. Als geestelijk verzorgers denk ik persoonlijk dat we ons dus moeten blijven bezinnen op welke zichtbaarheid van ons als geestelijk verzorgers wordt gevraagd in verschillende zorginstellingen.

Volgens respondent 5 is het waardevol om ruim te denken in alternatieve mogelijkheden. Hij geeft aan: "Ik heb de mogelijkheid gehad een intensieve scholing in het bisdom Mainz te volgen bij Erhard Weiher (hij is priester en natuurkundige). In principe wordt ook hier een soort 'ziekenzegening' geïntroduceerd." Daar komt bij dat hij zich afvraagt of mensen die worden begeleid het verschil herkennen tussen het sacrament van de ziekenzalving of een ziekenzegen. Hij geeft vervolgens aan: "In België zijn vergelijkbare tendensen: bij het ziekenhuis in Leuven gaat vermoedelijk eind van het jaar de laatste priester met pensioen. Zij hebben dan een team dat voornamelijk uit vrouwen bestaat met een doorsnee leeftijd van 37 jaar. Bij oproepen moet je het dan doen met degene die dienst heeft." Vervolgens maakt hij een scherpe opmerking: "Betreffende geestelijke zorg kan men zich afvragen of dit een vraag is waar patiënten mee zitten of waar geestelijk verzorgers mee zitten. Dit brengt het risico met zich mee, dat de geestelijke verzorger in een belastende situatie mensen met een vraag confronteert die niet hun eigen vraag is."

Het mag duidelijk zijn dat de ziekenzegen het meest voor de hand liggende en het meest gebruikte alternatief is voor het sacrament van de ziekenzalving. Hierbij moet vermeld worden dat elk alternatief (dus ook de ziekenzegen) geen sacrament meer is, daar het niet door een bisschop/priester/gewijd persoon wordt uitgevoerd. Respondent 1 geeft aan dat het uitgangspunt de vraag van de bewoner/cliënt of de vraag namens hem of haar van familie is. Daarmee doelt hij op wat de wens van de bewoner is. Respondent 17 benadrukt dat het sacrament van de ziekenzalving 'maar' een sacrament is, een bemiddeling van Gods genade naar de gelovige toe, maar zeker niet het heil bewerkt. Daarmee doelt hij op het feit dat het mooi en waardevol is, maar dat de redding van de mens niet afhankelijk is van het sacrament van de ziekenzalving.

Daar er bij het sacrament van de ziekenzalving nog veelal de link wordt gelegd naar het sacrament der stervenden behorende tot de laatste sacramenten - of zoals informeel vaak wordt gesproken over de bediening van de laatste sacramenten - kom je logischerwijs, wanneer je denkt over alternatieven, terecht bij afscheidsrituelen. Ook al is het linken van de ziekenzalving aan de laatste biecht en het viaticum niet terecht. Immers, tijdens het Tweede Vaticaans Concilie is reeds aangegeven dat 'het laatste oliesel' niet uitsluitend het sacrament is van degenen die in het uiterste levensgevaar verkeren. Bij een dergelijk afscheidsritueel hoort het uitgangspunt m.i. de behoefte van de bewoner en/of de familie van de bewoner te zijn en dan maakt zijn of haar levensbeschouwelijke achtergrond niet uit. Respondent 5 benadrukt nogmaals: "Als geestelijk verzorger ben ik er voor iedereen ongeacht de geloofsovertuiging."

Communicatie blijft een belangrijk aandachtspunt. Communicatie met collega's, personeel, maar zeker ook met de bewoner en familie. Respondent 4 benadrukt het belang van goede blijvende communicatie; volgens hem is er immers ook sprake van een 'bewegende standaard'. Een ander punt is volgens respondent 6 dat je binnen de locatie met verzorgenden doorspreekt hoe belangrijk het is tijdig aan een ziekenzegening of afscheidsritueel te denken. Respondent 6 geeft aan dat het op deze manier ook beter binnen de werkuren van de geestelijk verzorger kan worden gepland. Het blijft essentieel om met elkaar te blijven communiceren hoe vorm te geven aan afscheidsrituelen. Respondent 4 benadrukt het belang van intervisie en collegiaal overleg. Respondent 6 zegt: "Een afscheidsritueel is belangrijk voor mensen. Observeer wat mensen hierin nodig hebben. Wie willen ze erbij hebben, wat is belangrijk geweest in het geleefde leven, wat doet pijn en hoe kun je deze mens met 'het goede' zegenen." Respondent 1 zegt: "Doorgaans is de ziekenzegening of het

afscheidensritueel gebaseerd op het 'gewone' ritueel met gebruikmaking van wat de familie of ikzelf weet over het levensverhaal van de betrokkene. De nadruk ligt op samen het goede doen en dit elkaar toewensen." (zie bijlage I tot en met V Rituelen voor verschillende formats van ziekenzegen en/of afscheidensrituelen die door diverse collega's zijn samengesteld). Ondanks eerder kritisch genoemde noot van respondent 5 (hij vraagt zich af of mensen die worden begeleid het verschil herkennen tussen het sacrament van de ziekenzalving of een ziekenzegen) geeft ook hij aan dat het van belang is zorgvuldig na te gaan wat de behoefte van de aan ons toevertrouwde mensen is. Samenvattend kan er gezegd worden dat goede communicatie van cruciaal belang is.

In de praktijk zien we tal van ziekenzegeningen en afscheidensrituelen die als alternatief fungeren voor het sacrament van de ziekenzalving. Zowel de priesters als de respondenten benadrukken het belang dat duidelijk gecommuniceerd dient te worden dat het een afscheidensritueel/ziemenzegen betreft en niet het sacrament der ziekenzalving. Respondent 3 geeft aan: "Normaal gesproken is het zo dat een ziekenzalving voorbehouden is aan de priester maar een ieder mag wel een zieke zegenen en daarbij een passend gebed uitspreken of een ritueel uitvoeren." Verder geeft hij aan dat teksten voor de ziekenzegen voorhanden zijn maar dat er natuurlijk ook een gebed mag worden uitgesproken of een ritueel mag worden uitgevoerd dat meer bij de spiritualiteit van de geestelijk verzorger past. Hij zegt: "Dat is misschien nog beter omdat dan bij dit voor de bewoner zo belangrijke moment het eigen hart 'spreekt' en die betrokkenheid wordt door de ander gevoeld." Respondent 2 zegt: "Er zijn allerlei afscheidensrituelen en dit is volgens mij altijd maatwerk." Dat betekent dus dat men moet afstemmen op de persoon. Zij zegt verder: "Houdt de bewoner van muziek; zo ja, welke? Zijn er gedichten, zijn er teksten (bijvoorbeeld van familieleden), is er een beeld of een voorwerp wat bij die persoon past?" Zo heeft deze respondent zelf een kandelaar van twee handen achter de hand. Zij steekt daarin een kaarsje aan en zegt daarbij iets over wat handen allemaal hebben gedaan en dat kan volgens haar al troostend werken. Ik proef dat de respondenten het belang en het welzijn van de bewoner op de eerste plaats hebben staan. Daarom is het goed te kijken naar de rituelen/gebruiken die er zijn en deze eventueel aanpassen aan de behoefte van de bewoner. Men maakt niet iets mooi voor zichzelf maar voor de bewoner. Zo geeft respondent 2 aan: "Ik kan prima een Wees Gegroet bidden, ook al sta ik daar zelf niet helemaal achter, omdat deze Wees Gegroet de ander troost biedt. Ik sta dan misschien niet achter dit gebed, maar ik sta wel achter de troost die het een ander biedt." Ook hierin blijkt dat het welzijn van de bewoner hoog in het vaandel staat. Dit is ontzettend waardevol zolang de geestelijk verzorger niet in conflict komt met zijn of haar eigen spiritualiteit.

4.5 Deelvraag 5

Wat zijn mijn eigen afwegingen betreffende de mogelijkheden/alternatieven voor het sacrament van de ziekenzalving in verband met het priestertekort?

Wat betreft mijn eigen afwegingen zijn er een aantal zaken die ik wil benoemen. Bij de start van het onderzoek ben ik er vanuit gegaan dat het priestertekort een wezenlijk probleem zou zijn voor wat betreft het sacrament van de ziekenzalving. Zeker nadat er binnen mijn eigen werkomgeving afgelopen jaar afscheid is genomen van de laatste priester in dienst van Meander. Vanuit het theoretisch kader werd dit beeld bevestigd. Echter, ik merk uit eigen ervaring dat er in de praktijk - voor wat betreft het sacrament van de ziekenzalving - m.i. géén sprake is van priestertekort. In de loop der tijd is er goed contact opgebouwd met de priesters en het dekenaat. Wanneer bij mij de vraag komt of er iemand is die het sacrament van de ziekenzalving kan bedienen, lukt het vrijwel altijd om een priester te bereiken die bereid is om de zieke te bedienen.

Belangrijk is hierbij dat mensen tijdig aangeven dat zij bediend willen worden. Ik merk in de praktijk dat veel mensen het sacrament van de ziekenzalving traditiegetrouw nog steeds koppelen aan de laatste sacramenten. Hierdoor ontstaat de situatie dat er onnodig haast is geboden bij de komst van de priester. Dit maakt dat het lastiger wordt om een priester te vinden en wordt er onnodig een

groot beroep gedaan op de flexibiliteit van de priester. Gezien het afnemende aantal priesters kan dit een knelpunt worden. Hier ligt m.i. onder andere een verantwoordelijkheid bij het verzorgend personeel. Het personeel kan in de meeste gevallen een goede inschatting maken in hoeverre iemand terminaal is en dient dan het gesprek voor wat betreft de laatste wensen met de bewoner en/of de familie van de bewoner aan te gaan. Men kan tijdig vragen of er behoefte is aan een ziekenzalving of een afscheidsritueel.

Nu sinds het Tweede Vaticaans Concilie is besloten dat de ziekenzalving niet persé verbonden is aan de laatste sacramenten is het zinvol om algemene ziekenzalvingen te organiseren, waaraan elke zieke bewoner in een huis mag deelnemen. Door deel te nemen aan deze ziekenzalving neemt dit m.i. ook de angst weg bij bewoners en/of familie van bewoners die graag het sacrament van de ziekenzalving willen ontvangen, maar bang zijn dat zij niet op tijd een priester beschikbaar vinden.

Het allerbelangrijkste is in mijn ogen de wens van de bewoner. Wat wil de bewoner en/of de familie van de bewoner? Ik benoem regelmatig de familie van de bewoner, omdat in de praktijk de bewoners bij mij niet altijd in staat zijn zelf goed hun wens aan te geven. Willen zij het sacrament of willen zij een (afscheids)ritueel? Wanneer er wordt gekozen voor een afscheidsritueel is het m.i. de verantwoordelijkheid van de geestelijk verzorger om duidelijk te communiceren dat het géén sacrament van de ziekenzalving betreft.

Topprioriteit is voor wat alternatieven betreft de communicatie. In de praktijk merk ik dat veelal gevraagd wordt naar het sacrament van de ziekenzalving omdat mensen niet op de hoogte zijn dat de mogelijkheid bestaat van een ziekenzegen of afscheidsritueel. Hier ligt m.i. een uitdaging voor zowel de geestelijk verzorger als het overige personeel. Een stuk scholing in de vorm van seminars of thema-avonden over afscheidsrituelen zou daarin enorm waardevol zijn. Dit is m.i. nog veelal onontgonnen gebied.

Persoonlijk denk ik dat het veelal draait om respect. Respect voor de bewoner en zijn of haar familie, maar ook respect voor verschillende opvattingen over het ambt en het sacrament. Het is goed dat men (ook in dezen) op zoek gaat naar gemeenschappelijke factoren, maar men moet ook accepteren dat bepaalde verschillen tussen Rooms-katholieken en protestanten waarschijnlijk blijven bestaan. Respect voor elkaar is m.i. een sleutelwoord in het gesprek over de zoektocht naar oecumene.

Hoofdstuk 5: Conclusie

In dit hoofdstuk worden conclusies getrokken. In paragraaf 5.1 zal ik weergeven welke conclusies er per deelvraag getrokken kunnen worden. Vervolgens kan met deze informatie antwoord worden gegeven op de hoofdvraag van dit onderzoek. Deze conclusie wordt weergegeven in paragraaf 5.2. Als laatste zal ik advies in de vorm van aanbevelingen geven aan de opdrachtgever. Dit staat beschreven in paragraaf 5.3.

5.1 Conclusies per deelvraag

Conclusie deelvraag 1:

Wat zijn de knelpunten in de Rooms-katholieke visie op ambt en sacramentalisme

Het eerste belangrijke punt dat gezegd dient te worden, is het feit dat de ziekenzalving voor de Rooms-katholiek een sacrament betreft. Omdat de R.-k. kerk van de Heer de opdracht heeft ontvangen om zieken te genezen, spant zij zich in deze te verwezenlijken door haar zorg voor de zieken, vergezeld van gebeden van voorspraak. Vóór alles bezit zij een specifiek sacrament ten gunste van de zieken, dat is ingesteld door Christus zelf en waarvan de heilige Jakobus heeft getuigd: "Is iemand onder u ziek? Laat hij de presbyters van de gemeente roepen; zij moeten een gebed over hem uitspreken en hem met olie zalven in de naam des Heren." (Jak. 5:14). Tijdens het Tweede Vaticaans Concilie was er opnieuw aandacht voor de oorspronkelijke betekenis van de ziekenzalving: het 'laatste oliesel' dat ook en beter 'de zalving van de zieken' kan worden genoemd, is niet enkel het sacrament voor hen, die in het uiterste stervensgevaar verkeren. De geschikte tijd derhalve om het te ontvangen is zeker reeds aanwezig, wanneer de gelovige vanwege ziekte of ouderdom in stervensgevaar begint te geraken.

Het sacrament kan enkel bediend worden door de priester. De priesterwijding kan alleen een gedoopte van het mannelijk geslacht ontvangen: de Kerk weet zich gebonden door deze keuze die de Heer zelf heeft gemaakt. Niemand kan een recht doen gelden op het ontvangen van het Sacrament van de Wijding, maar men moet voor het ambt geschikt bevonden worden door het gezag van de R.-k. Kerk. Bovendien worden behalve de permanente diakens alle gewijde bedienaars van de Latijnse Kerk gewoonlijk gekozen onder gelovige mannen die celibatair leven en de wil hebben het celibaat te onderhouden ("omwille van het rijk der hemelen", Math. 19:12). Geroepen om zich onverdeeld te wijden aan de Heer en aan 'zijn zaak', geven zij zich geheel aan God en de mensen. Echter aan de voorwaarde van het celibataire leven kan Rome dispensatie geven, dus het is niet noodzakelijk een vereiste.

Conclusie deelvraag 2:

Hoe geven de protestanten vorm aan het ambt en de ziekenzalving?

In eerste instantie kan er gezegd worden dat het woord 'sacrament' beladen is geworden door het debat dat vooral in de Reformatietijd over het avondmaal gevoerd is. Protestanten kennen alleen nog het sacrament van de doop en het sacrament van het avondmaal en dus niet meer het sacrament van de ziekenzalving.

Wanneer we kijken naar de hervormers (Luther en Calvijn) die veel aspecten van de kerkelijke leer en het kerkelijk leven hebben veranderd, zien we dat Luther geloofde dat de genezingswonderen een plaats hadden in de begintijd, zodat de kerk 'grotere werken dan deze' kon doen in het geestelijk onderwijzen en redden van mensen. De 'echte wonderen' waren voor hem de geestelijke en

onzichtbare wonderen. Ook Calvijn vindt dat genezingen er waren voor de begintijd van de kerk. Het is volgens hem genoeg dat God nu geestelijk werkt.

Calvijn was zelfs van mening dat het 'laatste oliesel' geen genezing schenkt en tegen de bedoeling van Jakobus ingaat. Afwijzing van genezingswonderen was voor Calvijn blijkbaar gemakkelijker om de corrupte praktijk van bedevaartsoorden, relikwieën en voorbede van heiligen te bestrijden. Het is aannemelijk dat de visie op de ziekenzalving een soortgelijk beeld vertoont: aanwezigheid in de eerste eeuwen en daarna misbruik, resulterend in de krachteloosheid van de uiterlijke vorm. Helaas werd er afgezien van de handeling van de ziekenzalving en is er niet meer gepoogd om een gezuiverd gebruik van de ziekenzalving in te voeren.

De protestant van nu die de ziekenzalving in de praktijk uitvoert (immers er zijn nog veel protestantse gemeenschappen waar de ziekenzalving geen plaats kent) verstaat de ziekenzalving niet als sacrament der stervenden, maar als een betekenisvolle handeling van de kerk, waarmee *met* en *voor* de zieke wordt gebeden, de handen wordt opgelegd en de zieke conform Jakobus 5:14-17 met olie wordt gezalfd. Het is een dienst van voorbede en handoplegging. Onder mensen die het ambt uitoefenen, verstaat de protestant in eerste instantie de geloofsgemeenschap als geheel (ambt van alle gelovigen) en daarnaast concrete mensen die door God tot een bijzondere taak zijn geroepen en in die roeping door de gemeenschap bevestigd worden. Bij deze laatste groep mensen spreken we over het ambt met het oog op de verkondiging van het evangelie, doop en avondmaal, respectievelijk eucharistie, mensen die net als de leerlingen van Jezus zijn uitgezonden in de wereld met de opdracht het evangelie te verkondigen en mensen tot zijn leerlingen te maken. De protestant kent niet de apostolische successie ; dit in tegenstelling tot de Rooms-katholieke kerk.

Conclusie deelvraag 3:

Hoe wordt nu en mogelijk in de toekomst in de praktijk vorm gegeven aan een oplossing voor het priestertekort (voor wat betreft de ziekenzalving)?

Bij het zoeken naar oplossingen in het algemeen voor het priestertekort is het van belang dat er overleg gevoerd dient te worden met het dekenaat, waarbij de geestelijk verzorger ermee rekening moet houden dat hij of zij competenties en bevoegdheden niet te buiten gaat. Bovendien is het belangrijk om erover na te denken wiens verantwoording het faciliteren van het sacrament van de ziekenzalving is. Is dit de verantwoording van de geestelijk verzorger of de verantwoording van de Rooms-katholieke kerk. Buiten de vraag wie verantwoordelijk is, dient de communicatie binnen de instelling en de communicatie naar de bewoner en familie helder te zijn.

Mocht de wens van bewoner en/of familie het sacrament van de ziekenzalving zijn, dan is het de vraag of de afspraken (de gang van zaken) die de instelling heeft rondom het sacrament van de ziekenzalving voor zowel de bewoner, familie alsook de instelling bekend is. Wanneer mensen geheel willen vasthouden aan de traditie bestaat de mogelijkheid dat de geestelijk verzorger een faciliterende rol inneemt. De geestelijk verzorger faciliteert een priester. Ook het organiseren van een gemeenschappelijke ziekenzalving samen met een priester behoort tot de opties voor mensen die geheel willen vasthouden aan de traditie. Voor de Rooms-katholieke gelovigen die een ruimere praktijk geen probleem vinden, komt men eigenlijk automatisch uit op de ziekenzegen. Het zijn de Nederlandse bisschoppen zelf die jaren geleden een boekje gepubliceerd hebben met daarin voorbeelden van een ziekenzegen.

Conclusie deelvraag 4:

Welke mogelijkheden/alternatieven voor het sacrament van de ziekenzalving in verband met het priestertekort vind ik in de praktijk in verschillende zorginstellingen?

Als geestelijk verzorgers moeten we nadenken welke zichtbaarheid van ons gevraagd wordt, zeker voor de bewoners. We moeten nadenken over de behoeften van de bewoners.

De behoefte zal voor wat het sacrament van de ziekenzalving betreft in de toekomst steeds verder afnemen. Het mag duidelijk zijn dat de ziekenzegen het meest voor de hand liggende en het meest gebruikte alternatief is voor het sacrament van de ziekenzalving. Hierbij moet vermeld worden dat elk alternatief (dus ook de ziekenzegen) geen sacrament meer is, daar het niet door een bisschop/priestergewijd persoon wordt uitgevoerd. Daar er bij het sacrament van de ziekenzalving nog veelal de link wordt gelegd met het sacrament der stervenden behorende tot de laatste sacramenten of zoals informeel vaak wordt gesproken over de bediening van de laatste sacramenten, kom je logischerwijs, wanneer je denkt over alternatieven, terecht bij afscheidsrituelen. In de praktijk zien we tal van afscheidsrituelen die als alternatief van het sacrament van de ziekenzalving fungeren. Daarbij is maatwerk en goede communicatie geboden.

Conclusie deelvraag 5:

Wat zijn mijn eigen afwegingen betreffende de mogelijkheden/alternatieven voor het sacrament van de ziekenzalving in verband met het priestertekort?

Ondanks dat het voor de hand lijkt te liggen dat het priestertekort de grote oorzaak lijkt te zijn voor de probleemstelling heb ik uit eigen ervaring gemerkt dat er voor wat betreft het sacrament van de ziekenzalving géén sprake is van priestertekort. Wel merk ik in de praktijk dat veel mensen het sacrament van de ziekenzalving traditiegetrouw nog steeds koppelen aan de laatste sacramenten. Hierdoor ontstaat de situatie dat er onnodig haast is geboden bij de komst van de priester. Voor wat betreft het aanbieden van alternatieven voor het sacrament van de ziekenzalving is m.i. de wens van de bewoner leidend. Communicatie is hierin de sleutel; communicatie met bewoner, familie van bewoner en personeel. De uitdaging voor de geestelijk verzorger ligt in een stuk onderwijs. Persoonlijk hecht ik bovendien veel waarde aan wederzijds respect.

5.2 Conclusies Hoofdvraag

In hoeverre kan een protestants geestelijk verzorger ingaan op de vraag van klanten binnen een zorginstelling het sacrament van de ziekenzalving toe te dienen wanneer er geen priester voorhanden is?

Uit het onderzoek blijkt dat een protestants geestelijk verzorger nooit het sacrament van de ziekenzalving kan toedienen wanneer er geen priester voorhanden is. Dit sacrament kan alleen worden toegediend door een priester. Bovendien mogen we ons afvragen wie de eigenaar van het probleem is. Feit is dat veel geestelijk verzorgers (die geen priester zijn) de behoefte voelen om de hoofdvraag te beantwoorden terwijl in feite de Rooms-katholieke kerk de eigenaar van het probleem is. De Rooms-katholieke kerk geeft als antwoord dat voor wat betreft het toedienen van het sacrament van ziekenzalving geen sprake is van een priestertekort. De geestelijk verzorger mag in dezen een faciliterende rol innemen.

Neemt niet weg dat er goed geluisterd dient te worden naar de behoeften van de bewoner. Wat is de wens van de bewoner? Wanneer de vraag naar het sacrament van de ziekenzalving bij de geestelijk verzorger terecht komt, dient het gesprek met bewoner en/of familie te worden aangegaan. De praktijk leert ons dat er bewoners zijn die behoefte hebben aan stervensbegeleiding

met daarbij horend een ziekenzegen of afscheidsritueel. Vaak hebben bewoners een band opgebouwd met de geestelijk verzorger, waardoor deze van onschatbare waarde kan zijn bij een dergelijk afscheidsritueel. Heldere communicatie is in dezen gewenst; wat kan ik de bewoner aanbieden met daarbij duidelijk de uitleg dat er geen vervanging is voor het sacrament van de ziekenzalving.

5.3 Aanbevelingen

Naar aanleiding van dit onderzoek zijn er een aantal aanbevelingen die ik de opdrachtgever mee zou willen geven met betrekking tot de beantwoording van de hoofdvraag :

De eerste aanbeveling die gegeven kan worden is het feit dat het enkel de priester is die het sacrament van de ziekenzalving kan toedienen. Het is de verantwoordelijkheid van de Rooms-katholieke kerk dat er wordt voorzien in die behoefte. Derhalve zou het advies moeten luiden: wanneer de bewoner behoefte heeft aan het sacrament van de ziekenzalving, dient de bewoner zelf of de familie van de bewoner contact op te nemen met de parochiepriester van de parochie waar hij of zij lid van is. De geestelijk verzorger kan hierbij helpen om contact te leggen.

Echter, we merken in de praktijk dat bewoners soms 'vervreemd' zijn geraakt van de eigen parochie, waardoor er geen binding meer is met de eigen priester of dat het (bijvoorbeeld door afstand) niet meer mogelijk is om de eigen priester in te schakelen. Met het oog op het welbevinden van de klanten van Meander is mijn aanbeveling dat wanneer de bewoner zelf of de familie van de bewoner geen priester kan inschakelen, de geestelijk verzorger een priester faciliteert. Daarom is het van belang dat de geestelijk verzorger contacten legt en afspraken maakt met de plaatselijke priesters en het dekenaat.

Een volgende aanbeveling is om minimaal eenmaal per jaar een algemene ziekenzalving in het huis te faciliteren.

Verder adviseer ik om na te denken over een soort van stroomschema: hoe te handelen bij een vraag naar het sacrament van de ziekenzalving. Daarin moeten vragen komen over wat de bewoner precies wil en welke mogelijkheden er zijn als men geen priester wenst of wanneer deze niet beschikbaar is. Bovendien is het verstandig na te denken over hoe het personeel op de hoogte wordt gebracht van bovengenoemd stroomschema, maar ook wanneer bewoner en familie op de hoogte gebracht dient te worden, zodat zij niet wachten tot het laatste moment met het vragen om een afscheidsritueel.

Als laatste beveel ik een stuk onderwijs aan over de daadwerkelijke betekenis van het sacrament van de ziekenzalving, de mogelijkheid van een ziekenzegen of afscheidsrituelen. Mijn aanbeveling zou zijn dat Meander dit stuk onderwijs – waar duidelijk behoefte aan is – faciliteert voor haar personeel, voor al haar klanten, dus ook voor de niet Rooms-katholieke klanten.

Uiteindelijk gaat het om de bewoner en behoort ook de geestelijke verzorger vorm te geven aan de slogan: 'mensen met aandacht!'.

Literatuurlijst:

- Boeije, H. (2014). Analyseren in kwalitatief onderzoek: Denken en doen. Den Haag: Boom Lemma Uitgevers.
- Borgh, E.A.J.G. van der (2000). Het Ambt herdacht, Zoetermeer, Uitgeverij Meinema
- Paul, M.J. (2004). Vergeving en genezing: ziekenzalving in de christelijke gemeente. Boekencentrum Zoetermeer
- Van der Brink en Van der Kooi. (2012), Christelijke dogmatiek. Boekencentrum Zoetermeer
- Verhoeven, N. (2011) 4e druk. Wat is onderzoek?: Praktijkboek methoden en technieken voor het hoger onderwijs. Den Haag: Boom en Lemma Uitgevers

Internet: (geraadpleegd gedurende periode 01-09-2018 t/m 01-02-2019)

- <https://en.wikipedia.org>
- <https://KN/Kath.net>
- <https://nl.wikipedia.org>
- <https://www.betekenis-definitie.nl>
- <https://www.cbs.nl>
- <https://www.cultureelwoordenboek.nl>
- <https://www.deroerom.nl>
- <https://www.encyclo.nl>
- <https://www.ensie.nl>
- <https://www.katholieknieuwsblad.nl>
- <https://www.lucepedia.nl>
- <https://www.muiswerk.nl>
- <https://www.nos.nl>
- <http://www.opbouwonline.nl>
- <https://www.parochie-augustinus.nl>
- <https://www.rkdocumenten.nl>
- <https://www.trouw.nl>

